

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ

ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Марија Тодоровић

**КРИТИКА ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ
КОНЦЕПТА АМБИВАЛЕНТНОГ СЕКСИЗМА –
ПРИМЈЕР ЦРНЕ ГОРЕ**

докторска дисертација

Београд, 2017

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Marija Todorović

**A CRITIQUE OF THE OPERATIONALIZATION
OF THE AMBIVALENT SEXISM CONCEPT–
EXAMPLE OF MONTENEGRO**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2017

МЕНТОРКА:

Проф. др Даша Духачек, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

ЧЛАНИЦЕ КОМИСИЈЕ:

1. **Проф. др Тамара Цамоња Игњатовић**, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

2. **Проф. др Драгана Поповић**, Универзитет у Београду, професорка у пензији

3. **Проф. др Јасна Хрнчић**, Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Датум одбране:

Изрази захвалности:

Користим ову прилику да се срдечно захвалим својој менторки, **Проф. Др Даши Духачек** зато што сам због њеног приступа свом послу још на мастер студијама завољела ову област и пожељела да наставим да се бавим темом из области родне равноправности. Свакако, желим да јој се захвалим и на помоћи током израде ове тезе.

Такође, велику захвалност дугујем и **Проф. Др Тамари Цамоња-Игњатовић** која је од самог почетка упоредо са менторком учествовала, давала сугестије и стручне савјете током израде ове докторске дисертације.

Мојој **породици и супругу**, велико хвала, не само на разумијевању, већ и на несебичној помоћи током периода рада на дисертацији.

КРИТИКА ОПЕРАЦИОНАЛИЗАЦИЈЕ КОНЦЕПТА АМБИВАЛЕНТНОГ СЕКСИЗМА – ПРИМЈЕР ЦРНЕ ГОРЕ

Резиме

Предмет овог истраживања је амбивалентни сексизам који сачињавају хостилни и беневољентни сексизам изражени кроз негативне и позитивне родне предрасуде. У овом раду смо указали на недостатке операционализације, али и концептуализације амбивалентног сексизма и то на примјеру Црне Горе. Циљ је био отворити простор за боље разумијевање, а онда и политичку примјену овог концепта, у циљу исправљања родних неправди, у складу са претпоставкама феминистичке теорије Ненси Фрејзер од које полазимо. Најважнији допринос социјалнопсихолошке теорије амбивалентног сексизма коју су осмислили Питер Глик и Сузан Фиск је концептуализација беневољентног сексизма који се изражава кроз позитиван тон, а има негативне посљедице по родну равноправност.

Централни оригинални допринос овог рада је што смо теоријском анализом и емпиријским истраживањем потврдили хипотезу да скала амбивалентног сексизма према женама није валидна операционализација овог концепта. Наиме, показало се да велики број ставова у овој скали заправо не мјери сексизам. Такође се показало да је контекстуализација операционализације неопходна јер одређени ставови из скале амбивалентног сексизма, која је настала у САД-у, нису примјенљиви на контекст црногорског друштва, као и зато што су у Црној Гори присутни и релевантни за истраживање неки важни аспекти изражавања амбивалентног сексизма, који нису дио скале.

Поред тога, указали смо на ограничења структурног објашњења које се састоји у томе да је амбивалентни сексизам резултат постојања мушке структурне моћи, подијељених родних улога и сексуалне репродукције. Осим тога, утврдили смо да ово објашњење превиђа значај постојања различитих врједносних и идеолошких утицаја кроз историју (нпр. витештво, просветитељство) на начин испољавања сексизма. Емпиријски резултати су довели у питање тродимензионалност амбивалентног сексизма и показали да се не испољава кроз теоријом предвиђене три димензије.

Кључне ријечи: амбивалентни сексизам, беневољентни сексизам, хостилни сексизам, предрасуде, стереотипи, родна равноправност, операционализација

Научна област: политичке науке

Ужа научна област: студије рода

УДК број: 305(497.16)(043.3)

A CRITIQUE OF THE OPERATIONALIZATION OF THE AMBIVALENT SEXISM CONCEPT– EXAMPLE OF MONTENEGRO

Abstract

The subject of this research is ambivalent sexism which consists of hostile and benevolent sexism and is expressed through negative and positive prejudices. In this thesis we point out the shortcomings of operationalization and conceptualization of ambivalent sexism, applying the analysis to the case of Montenegro. The aim was to open the space for better understanding, as well as political implementation of this concept, in order to redress gender injustice, in accordance with the assumptions of the feminist theory of Nancy Fraser which is our point of departure. The most important contribution of the socio-psychological theory of ambivalent sexism is a conceptualization of benevolent sexism which is expressed through a positive tone, but has negative impact on gender equality.

The central original contribution of this thesis is that we have confirmed through the theoretical analysis and through empirical research the hypothesis that Ambivalent Sexism Inventory (ASI) does not represent a valid operationalization of ambivalent sexism. Our research results show that a large number of items in this scale does not measure sexism. We confirmed that the contextualization of the operationalization is necessary because certain attitudes from the ASI (Ambivalent Sexism Inventory), which was created in the USA, are not applicable in the context of Montenegrin society. There are also some important aspects of ambivalent sexism in Montenegro that are absent from the ASI, but should be considered and explored.

In addition, we have pointed out the limitations of the structural explanation of the ambivalent sexism theory according to which ambivalent sexism is the result of the existence of men's structural power, different gender roles and sexual reproduction. We concluded that this explanation ignores the importance of existence of different values and ideological influences (eg. chivalry, enlightenment) on the ways of manifestations of sexism throughout history. Empirical results show that ambivalent sexism does not manifest itself in three dimensions like the theory of ambivalent sexism predicted.

Key words: ambivalent sexism, hostile sexism, benevolent sexism, prejudice, stereotype, gender equality, operationalization

Scientific field: political sciences

Narrow scientific field: gender studies

UDC number: 305(497.16)(043.3)

Садржај

I Увод	1
1. Предмет истраживања	8
2. Циљеви истраживања	10
3. Методе које ће се користити у истраживању	10
4. Хипотезе	12
5. Родна равноправност у Црној Гори	14
II Теоријски оквир за анализу концепта амбивалентног сексизма	26
1. Теоријска парадигма	26
1.1. Род и полна разлика	31
1.2. Материјалистички феминизам.....	37
1.3. Феминистичка теорија Ненси Фрејзер.....	42
2. Историјски преглед изучавања сексизма	59
2.1. Дефинисање појмова: стереотипи и предрасуде.....	59
2.2. Дилеме око дефинисања сексизма.....	66
2.3. Развој истраживања сексизма.....	72
3. Теорија амбивалентног сексизма	87
3.1. Социо-структурни приступ – теорија родних улога.....	87
3.2. Теорија амбивалентног сексизма.....	95
3.3. Амбивалентни сексизам кроз истраживања.....	106
3.3.1.Истраживања амбивалентног сексизма на нашим просторима.....	119
4. Критика теорије и скале амбивалентног сексизма	126
4.1.Неразликовање беневољентног сексизма и позитивног односа.....	132
4.2. Критика тродимензионалности концепта амбивалентни сексизам..	141
4.3. Критика скале амбивалентног сексизма.....	150
4.3.1. Критика скале беневољентног сексизма.....	156
4.3.2. Критика скале хостилног сексизма	164

III Емпиријско истраживање	176
1. Методологија емпиријског истраживања	176
1.1. Узорак.....	176
1.2. Инструменти и технике обраде података.....	176
2. Приказ и дискусија резултата	178
2.1. Адаптација скале амбивалентног сексизма.....	178
2.1.1. Метријске карактеристике адаптиране Скале амбивалентног сексизма.....	183
2.1.2. Интеркорелације скорова.....	189
2.1.3. Глобални закључак о метријским карактеристикама адаптиране скале амбивалентног сексизма.....	192
2.2. Додатна анализа ајтема из скале амбивалентног сексизма (Да ли ајтеми из скале амбивалентног сексизма заиста мјере сексизам?).....	193
2.3. Сет нових ставова који одражавају хостилни и беневољентни сексизам (Упитник бр.3).....	203
2.3.1. Конструкција инструмента.....	203
2.3.2. Анализа главних компоненти Упитника бр.3.....	204
2.3.3. Метријске карактеристике Упитника бр. 3.....	207
2.3.4. Укупни скорови и разлике по полу на појединачним ајтемима.....	208
2.4. Конструисање новог упитника амбивалентног сексизма.....	208
2.4.1. Анализа главних компоненти упитника од 26 ајтема.....	211
2.4.2. Анализа главних компоненти коначног упитника.....	217
2.4.3. Метријске карактеристике нове скале амбивалентног сексизма.....	220
2.4.4. Интеркорелације скорова новог упитника.....	221
2.5. Интеркорелације скорова оригиналног и новог упитника.....	222
2.6. Резултати квалитативног истраживања.....	226
IV Закључци	237
V Литература	249
VI Прилози	271

Биографија.....	287
Изјава о ауторству.....	288
Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада....	289
Изјава о коришћењу.....	290

I Увод

Историја потчињавања жена по родној основи у различитим областима живота је опсежна. Данас је родна равноправност присутна као императив и политички захтјев, како у свијету, тако и у Црној Гори. Половином 19. вијека је почела масовна борба за унапређење статуса жена у друштву. У другој половини 20. вијека ово питање је дошло до главних политичких токова, што значи да су се питањем родне равноправности почеле бавити владајуће политичке структуре многих земаља. Развијена је међународна сарадња и донесене су и усвојене бројне међународне конвенције и декларације у циљу унапређивања женских људских права. Оне су основа за даље активности које појединачне земље могу да спроводе по узору на њих. Данас већина земаља на свијету има неки вид институционалних механизма за постизање родне равноправности.

Ванинституционална борба за родну равноправност је била такође од немјерљивог значаја. Женски покрет је учинио значајне кораке ка родној равноправности током 20. вијека. У оквиру првог феминистичког таласа (прве фазе женског покрета) била је то прије свега борба за право гласа. (Духачек, 2014) Други феминистички талас (другу фазу женског покрета) обиљежавају иницијативе и захтјеви женског покрета за промјеном законодавства (нпр. право на абортус, санкционисање насиља над женама и сексуалног узнемиравања), подизање женских студија и студија рода на академски ниво увођењем тих програма на бројне универзитете, рад на подизању свијести и едукацији жена ради промјене поимања женске улоге у породици и друштву итд. (Baxandall & Gordon, 2002) Од седамсесетих година 20. вијека организовано је неколико важних међународних конференција на тему женских људских права и положаја жена у друштву (у Мексико Ситију, 1975, у Најробију, 1985, и у Пекингу, 1995) на којима су донешени акциони планови, па су представнице женског покрета могле лакше да врше притисак на своје земље које су се потписивањем резолуција обавезивале на активности у циљу унапређења положаја жена у друштву. (Baxandall & Gordon, 2002: 425) За трећи талас (трећу фазу женског покрета) обично се каже да почиње деведесетих година двадесетог вијека и да траје до данас. Овај талас карактеришу различита гледишта и различите

феминистичке перспективе, па самим тим и различити захтјеви и иницијативе. Данас постоји велики број међународних организација¹ и све већи број невладиних организација на националним нивоима које улажу напоре да се родна неравноправност превазиђе у свим областима живота.

Ипак, подјела на три таласа/фазе женског покрета и поменути напредак када је у питању родна равноправности је релевантна прије свега за Сјеверну Америку и за неке западноевропске државе (на примјер скандинавске земље), мада су таласи феминистичког покрета захватили различите земље у различитим периодима. Борба за права жена је изгледала другачије нпр. у доба социјалистичког државног устројства на просторима Југославије гдје је комунистичка идеологија промовисала општу, па и родну равноправност, при чему је постојало убјеђење да се инфериорни положај жена може ријешити кроз рјешавање класних разлика. Сва друштва имају своје специфичности када је у питању родна неравноправност. Рецимо, у Индији је посебан проблем селективни абортус, тј. велики број абортуса када се открије да ће дијете бити женског пола, присилно генитално сакаћење је проблем који је присутан у Египту, Судану, Етиопији, док је подстицање родне неравноправности путем шеријатског закона карактеристично за неке муслиманске земље. (Милојевић, 2011:35)

Велики напредак јесте постигнут, али је родна неравноправност и даље присутна како у свијету, тако и на простору Балкана, а самим тим и у Црној Гори. Не постоје резултати истраживања који могу свеобухватно и компаративно да прикажу стање родне неравноправности у различитим друштвима широм свијета. Ипак, постоје опсежна истраживања која описују родну неравноправност у различитим и важним друштвеним областима. (*Global Gender Gap Report 2015, Gender Development Index 2014, Women at Work: Trends, 2016*) Једно од таквих истраживања Свјетски економски форум спроводи на годишњем нивоу, а као резултат имамо на располагању „Глобални извјештај о родном јазу” (*The Global Gender Gap Report*) који истражује стање

---

¹ Неке од најважнијих таквих организација су Уједињене нације и њихов програм за развој (UNDP), као и Тијело Уједињених нација за родну равноправност и унапређење положаја жена (UNW), Европски институт за родну равноправност (EIGE), Жене против насиља Европа (WAVE), Европски женски лоби (EWL), Жене за жене (Kvinna till Kvinna), такође Канадска агенција за међународни развој (CIDA), Шведска агенција за међународни развој (SIDA), Међународна банка за реконструкцију и развој (IBRD) и друге.

родне неравноправности у свијету у четити области: здравље, образовање, економија и политика. Према овом извјештају потпуна родна равноправност у све четири области није постигнута ни у једној земљи од преко сто земаља које су обухваћене истраживањима почевши од 2006. године. Исланд, Финска, Норвешка и Шведска су најбоље рангиране земље према извјештају из 2014. године, али ни у овим земљама није постигнута потпуна родна равноправност, посебно у области економије и политике. Црна Гора је укључена у извјештај 2014. године и налазила се на 74. мјесту од укупно 142 земље, док је 2015. године била на 79. мјесту од 145 земаља колико их је било укључено у извјештај. (*Global Gender Gap Report*, 2015)

Ови и слични извјештаји не успијевају да уврсте у своју анализу карактеристичности родних односа појединачних земаља које дају снажан печат општем утиску о родној равноправности у датој земљи. Ипак, постоје бројна истраживања и обимна феминистичка литература која препознаје и указује на постојање различитих врста родне дискриминације у разним сферама живота: почевши од насиља над женама као једног од најраширенијих облика кршења људских права², преко медијских садржаја који доприносе ширењу симболике и значења која потврђују инфериорни положај жена (Jusić, Moranjak-Bamburać, & Isanović, 2006) (Byerly & Ross, 2006), па до свеприсутног свакодневног сексизма³, тј. дискриминације жена по родној основи итд. (Swim, Hyers, Cohen & Ferguson 2001)

Начин на који размишљамо о роду одређује нас, друге и цјелокупну нашу стварност. Негативна перцепција и третирање жена закупила је пажњу научника и научница које се баве родом. Борба за родну равноправност је имала велики утицај на начин на који ми данас видимо род. Из наше данашње перспективе сексизам према женама у прошлости је био отворен и бруталан, какав је и данас у одређеним друштвима. Ипак, у многим друштвима је такав сексизам у одређеним аспектима постао законски санкционисан и друштвено

---

²Више информација на : <http://www.unwomen.org/en/what-we-do/ending-violence-against-women/facts-and-figures> 1.12.2015.

³Појам сексизам значи дискриминацију по родној основи, прије свега жена. (Masequesmay, 2008:748) У овом раду ми се првенствено бавимо сексизмом који се изражава кроз ставове. Поред ставова, у сексизам спадају и понашања, као и организационе, институционалне и културне праксе које подржавају неравноправан статус мушкараца и жена. (Swim & Hyers, 2009:407) Више о појму сексизма у одјељку 2.2. Дилеме око дефинисања сексизма

неприхватљив. Свјесни смо да је чак и физичко насиље над женама проблем који је далеко од рјешења, да се основна женска људска права често не поштују и да се и даље на институционалном нивоу нпр. кроз образовање и медије шире отворено сексистичке поруке, значења и слике.

Ми смо одлучили да у овом раду допринесемо бољем разумијевању једног суптилнијег облика изражавања сексизма који на први поглед изгледа мање алармантно и мање значајно, а заправо је интегрални дио и савезник са претходно поменутиим отвореним сексизмом. Инспирација за овај рад је била теорија амбивалентног сексизма. (Glick & Fiske 1996, 1997) Сексизам се дуго везивао за негативан тон према женама, тј. поистовјећивао са хостилним сексизмом, а ова теорија је скренула пажњу на сексизам који се изражава кроз субјективно позитиван тон тј. беневољентни сексизам. Дакле, амбивалентни сексизам се односи како на негативне, тако и на позитивне родне предрасуде, тј. на хостилни и беневољентни сексизам. Амбивалентност се односи на постојање како позитивних, тако и негативних евалуација или осјећања према некоме или нечему.⁴ Појам амбивалентног сексизма је настао са циљем да опише праву природу сексизма који није нужно само негативан (хостилан) како је раније обично приказиван, већ може бити изражен и кроз позитиван тон (беневољентни сексизам), па на општем друштвеном нивоу можемо рећи да је сексизам амбивалентан, док на нивоу појединца/ки сексизам који се манифестује може бити чисто хостилан или чисто беневољентан, али је у реалности и на овом нивоу најчешће амбивалентан, макар у одређеној мјери.

Теорија амбивалентног сексизма је указала на значај који беневољентни сексизам има у одржавању родне неравноправности, као и на снажну спрегу ове врсте сексизма са хостилним сексизмом, сексизмом израженим кроз негативан тон. Позитиван тон чини беневољентни сексизам суптилним. Беневољентни

---

⁴ Ријеч амбивалентно води поријекло од латинских ријечи *ambi* (два, на два начина) и ријечи *valentia* (снага, вриједност). Марк Конер (Mark Conner) и Кристофер Армитаж (Christopher Armitage) у чланку „Амбивалентност ставова” (*Attitudinal Ambivalence*) приказују концептуални развој дефиниција амбивалентности ставова при чему је суштина постојање позитивних и негативних ставова према истом објекту према којем се став изражава. „Традиционално, ставови су били концептуализовани као једнодимензионални биполарни конструкти, што значи да особе могу да буду само позитивно или само негативно настројене или неутралне према одређеном објекту става (као што је понашање). Са друге стране, дводимензионални модел ставова који подвлачи концепт амбиваленције доводи у питање једнодимензионални концепт ставова објашњавајући да појединци/ке могу у исто вријеме да имају како позитивне, тако и негативне ставове који нису у савршеној (негативној) корелацији једни са другима.” (Conner & Armitage, 2008: 262)

сексизам је раширен, често пожељан и подстицан од стране већине људи. Непрепознат је и најчешће не подразумијева малициозност и лошу намјеру. Зато су последице беневољентног сексизма по родну равноправност обично невидљиве.

Теорија амбивалентног сексизма је настајала упоредо са емпиријским истраживањима (Glick & Fiske, 1996) која су служила као потврда теоријским претпоставкама о постојању и карактеристикама овог феномена. Скала амбивалентног сексизма према женама је настала као резултат емпиријских истраживања заснованих на премисама теорије амбивалентног сексизма. Ова теорија је подстакла бројна истраживања (Lee, Fiske & Glick, 2010) у оквиру којих је коришћена скала амбивалентног сексизма која се састоји из скале хостилног и скале беневољентног сексизма. Иако су препознавање, концептуализација и операционализација хостилног и беневољентног сексизма научно драгоцене, сматрамо да остављају простора за даље преиспитивање, анализу и унапређивање њихове научне заснованости.

Зашто смо пажњу усмјерили на операционализацију⁵ амбивалентног сексизма? Амбивалентни, а прије свега беневољентни сексизам је дио наше свакодневнице. Да бисмо могли да је мијењамо у правцу равноправних, нехијерархијских родних односа тако што бисмо указивали на штетност беневољентног сексизма, као што то најчешће радимо када је у питању хостилни сексизам, овај концепт је потребно што јасније формулисати и још јасније операционализовати. Операционализација садржи примјере, а на добрим и јасним примјерима се може засновати објашњење беневољентног сексизма за ширу популацију. Постојећа операционализација концепта амбивалентног сексизма нуди неке добре примјере, али и оне које доприносе неубједљивости овог концепта. Такође, бројна истраживања у свијету, а нека и на нашим просторима⁶ полазе од теорије амбивалентног сексизма и користе скалу

---

⁵Појам операционализација се односи на „довођење у везу теоријске дефиниције са реалитетом на који се иста односи, путем конкретизације” (Кнежић, 2004:49), тј. превођење теоријских концепата у емпиријске индикаторе који их представљају у реалности. У конкретно нашем случају, појмови хостилни и беневољентни сексизам се операционализују кроз скуп ставова, при чему се интензитет слагања или неслагања са тим ставовима преводи у бројеве, чиме се омогућава мјерење присуства у реалности концепата који су преведени у ставове.

⁶Приказ релевантних истраживања се налази у поглављу 3.3 Амбивалентни сексизам кроз истраживања

амбивалентног сексизма. Сматрамо да наши увиди могу бацити ново свијетло на интерпретацију резултата тих истраживања.

Да бисмо говорили о сексизму и ставовима који га представљају у одређеном друштву, да бисмо разумјели вриједности које стоје иза тих ставова, да бисмо разумјели значење, али и утицај таквих ставова, потребно је да имамо у виду како традицију и наслеђе, тако и тренутни друштвени контекст који даје значење тим ставовима. Препознавање и документовање сексизма и његових последица је веома важно ако желимо да доведемо у питање неке распрострањене митове као што су нпр. да је сексизам ријетка појава, да сексизам није штетан, да жене уживају у свом нижем друштвеном статусу и да драге воље поштују ограничења наметнута родном припадношћу. (Swim & Nyers, 2009: 407)

Ово истраживање такође произилази из потребе да се детаљније разумије конкретни облик испољавања сексизма у Црној Гори: сексизам који подрумујева како негативне, тако и позитивне родне предрасуде, дакле амбивалентни сексизам кога чине беневољентни и хостилни сексизам. У овом раду кроз истраживање амбивалентног сексизма желимо да осветлимо дио дискурса о родним улогама и родним односима у Црној Гори, зато што је патријархална родна идеологија која ту постоји у чврстој вези са свим друштвеним аспектима у којима се огледа родна неправда.

Када је структура овог рада у питању, у уводном дијелу ћемо представити предмет, циљеве, хипотезе и методе које ће се у истраживању користити, као и историјски контекст и тренутно стање у Црној Гори када је у питању статус жена и достигнути ниво родне равноправности. Након тога, слиједи дио рада у којем желимо да представимо наше шире теоријско полазиште, тј. теоријску парадигму кроз коју сагледавамо друштвени проблем родне неправда, а то су уједно и критичке позиције са којих сагледавамо теорију и скалу амбивалентног сексизма, као и приступе на које се ова теорија ослања. Наша полазишна парадигма је феминистичка, искључиво антиесенцијалистичка и најближа теорији правде Ненси Фрејзер (Nancy Fraser) (1995, 1997a, 2005, 2007). С обзиром на то да теорија амбивалентног сексизма припада социјалној психологији, једно поглавље ћемо посветити историји социјалнопсихолошког бављења сексизмом у којем ћемо дефинисати најважније појмове као што су сексизам, предрасуде и стереотипи, али и

представити помаке у овој области када је у питању концептуализација и операционализација различитих врста сексизма међу којима је и амбивалентни сексизам.

У наредном поглављу ћемо представити теорију амбивалентног сексизма која је у фокусу овог рада, као и социо-структурни приступ на који се ова теорија ослања. Концептуализација беневољентног сексизма драгоцјен допринос ове теорије, али поред тога, ова теорија развија социо-структурну аргументацију која се тиче поријекла амбивалентног сексизма али и нуди психолошко-мотивациона објашњења која се тичу опстанка сексизма у друштву. У свему томе, ова теорија се ослања на опсежну социолошку, психолошку и социјано-психолошку литературу, као и на резултате бројних истраживања. Бројна су истраживања у свијету која истражују присуство, садржај и утицај амбивалентног сексизма и његов однос и корелације са различитим понашањима, ставовима и друштвеним феноменима, па ћемо у поглављу о теорији амбивалентног сексизма представити нека од најважнијих, како у свијету, тако и у нашем региону.

Након тога слиједи критичка анализа теорије амбивалентног сексизма гдје ћемо указати на проблематичне аспекте у формулацији како теорије, тако и скале амбивалентног сексизма и то из перспективе раније описане полазишне парадигме. Феминистичка теорија и феминистички орјентисана социјална психологија која се бави родом и сексизмом често говоре о истим појавама, али другачијим речником, користе другачије концепте и методе. Овај рад је између осталог и покушај интегрисања ових корисних, али често неповезаних сазнања и нивоа анализе до којих се долази у оквиру поменутих приступа. Ми желимо да интегришемо важне увиде теорије амбивалентног сексизма (а самим тим и друге корисне социјално-психолошке увиде на које се ослања) у феминистичку теорију, наравно, ослобођене сваке врсте есенцијализма, у циљу стављања тих сазнања у службу унапређивања родне равноправности кроз политичку акцију.

Други дио овог рада је емпиријско истраживање које смо спровели у складу са бројним истраживањима ставова која се спроводе у оквиру социјалне психологије. Осим теоријске аргументације, желимо да, у складу са социјално-психолошком праксом провјере хипотеза кроз емпиријска истраживања, емпиријски провјеримо наше претпоставке. Имајући у виду да је контекстуализација једна од основних премиса нашег полазишта, хипотезе ћемо

провјерити на примјеру Црне Горе имајући у виду специфичности овог друштва, посебно у односу на друштвени контекст Сједињених Америчких Држава, гдје је теорија амбивалентног сексизма настала и први пут кроз истраживања провјеравана.

1. Предмет истраживања

Предмет овог истраживања је сексизам, прије свега амбивалентни сексизам у својим различитим облицима, односно позитивне (беневоолентне) и негативне (хостилне) родне предрасуде. Овај рад ће бити подијељен у два дијела. Први дио ће сачињавати теоријска анализа начина на који су дефинисани и формулисани концепт и скала амбивалентног сексизма. Други дио ће чинити емпиријско истраживање у Црној Гори које ће бити у служби преиспитивања дефинисаних претпоставки, али и у служби препознавања присутности и карактеристика амбивалентног сексизма у Црној Гори. Емпиријско истраживање ће бити усредсређено на испитивање сексистичких ставова студентске популације у Црној Гори. Опредјелили смо се за студентску популацију зато што сматрамо да ће ставови млађе образоване популације, будуће образовне елите у Црној Гори одређивати ток будуће борбе за родну равноправност. Други разлог је што је већина истраживања амбивалентног сексизма рађена на узорцима које су чинили студенти и студенткиње. Дакле, у оквиру предмета овог рада посебно ће се преиспитивати концептуализација и операционализација хостилног и беневоолентног сексизма који су дио амбивалентног сексизма, као и присуство ових облика сексизма међу студентима у Црној Гори. Иако ће се истраживање радити на примјеру Црне Горе, сматрамо да ће бити релевантно и добра полазна основа за истраживање и разумијевање амбивалентног сексизма и у другим земљама региона, посебно у Србији, због културолошких сличности и историјске повезаности.

Творци теорије амбивалентног сексизма Питер Глик (Peter Glick) и Сузан Фиск (Susan Fiske) пореде беневоолентни сексизам и „бреме бијелог човјека” (*white man's burden*) (Glick & Fiske, 2001). Њихова претпоставка је да се беневоолентни сексизам увијек појављује са хостилним сексизмом и помаже у одржавању веће мушке моћи и привилегија на исти начин као што је

добронамјерно „просвећивање примитивних маса” заправо помагало у одржавању колонијализма, самим тим што га је оправдавало. Једноставно речено, ако се мушка моћ посматра као терет који су мушкарци преузели на себе, ако је она легитимисана кроз већу одговорност и пожртвовање, онда њихове привилегије изгледају оправдане.

Концепти беневољентног и хостилног сексизма су од великог научног значаја, зато што се односе на двије различите врсте родне дискриминације које на различите начине негативно утичу на родну равноправност. Посебно је важан концепт беневољентног сексизма зато што се њиме обухвата читав спектар ставова и понашања који на суптилан начин и кроз позитиван тон потврђују традиционалне родне разлике које подразумевају инфериорност жена.

Сматрамо да сама теорија амбивалентног сексизма оставља простора за даље унапређивање у циљу систематичнијег и доследнијег погледа на родне односе, у чему сматрамо да наше истраживање може помоћи. Поред тога што је начин на који су ови концепти дефинисани у одређеним аспектима проблематичан и оставља простора за прецизнију формулацију, скала која се користи као мјерни инструмент за ове двије врсте сексизма садржи велики број тврдњи за које претпостављамо да не мјере сексизам. Са друге стране, сматрамо да су, иако препознати у теорији, изостављени из скале веома важни и распрострањени начини изражавања хостилног и беневољентног сексизма. Довођењем у питање постојеће скале амбивалентног сексизма, доводе се у питање закључци који произилазе из досадашњих и будућих истраживања која ће користити ову скалу. Постојећа скала се користи за утврђивање нивоа присуства амбивалентног сексизма⁷ у реалности, па ако се испостави да ова скала дијелом мјери присуство амбивалентног сексизма, а дијелом нешто сасвим друго (што је наша претпоставка), то значи да су досадашњи резултати истраживања у којима је кориштена ова скала макар дијелом били проблематични, а самим тим и тумачења тих резултата. То значи да су манифестације неких других феномена и појава тумачене као манифестације амбивалентног сексизма. Ако је начин мјерења присуства амбивалентног

---

⁷ Скала амбивалентног сексизма се састоји из двије субскеле (скеле хостилног и скеле беневољентног сексизма), па коришћењем ове скале могуће је одвојено мјерити присуство хостилног и присуство беневољентног сексизма, али и укупан ниво сексизма (амбивалентног) који се добија збиром скорова добијених на субскалама.

сексизма погрешан и невалидан у одређеним аспектима, онда се такође и добијене корелације са неким другим аспектима реалности морају довести у питање. Ако истраживањем провјеравамо колико амбивалентни сексизам утиче рецимо на успјешност жена у одређеном послу, или на самовредновање, нећемо бити у могућности да утврдимо да ли је баш сексизам фактор корелације ако скала садржи у себи и сексистичке и несексистичке ставове (рецимо значај романтичних односа у животу).

2. Циљеви истраживања

Циљ рада је теоријско преиспитивање и емпиријско истраживање ваљаности концепта амбивалентног сексизма, и то, како 1.) концепата хостилног и беневољентног сексизма (који чине амбивалентни сексизам), тако и 2.) скале која мјери ове концепте.

Такође, циљ нам је да се кроз емпиријско истраживање преиспита примјенљивост и адекватност постојеће скале амбивалентног сексизма у контексту данашњег црногорског друштва и културе.

Веома значајан циљ рада је да препознамо које су се то патријархалне предрасуде задржале и на који начин се претежно изражавају (кроз позитиван или негативан тон) у Црној Гори. Дакле, циљ нам је да се утврде облици изражавања и степен присутности обије врсте сексизма (хостилног и беневољентног) и њихов међусобни однос међу студентском популацијом у Црној Гори.

3. Методе које ће се у истраживању примијенити

Први дио рада ће представљати критичку анализу (анализа дискурса и деконструкција) теорије и скале амбивалентног сексизма, као и теоријских парадигми, али и истраживања на које се ова теорија ослања. У развијању теоријског оквира основни приступ ће свакако бити анализа теоријских текстова и аргументација које се у њима налазе а које су релевантне за овај рад. У савременим теоријама и мултидисциплинарним приступима које ове теорије његују, међу најзначајнијима су оне које се у тим приступима - углавном присутним у постструктурализму и постмодернистичким кретањима - ослањају

на појмове дискурса, као и на деконструктивистички приступ. Оба ова приступа имају темеље у савременој филозофији. Под појмом дискурса се подразумијевају она значења која им је у сложеном методолошком приступу првобитно дао француски филозоф Мишел Фуко (Michel Foucault) (1998). Темеље деконструкцији као савременом методолошком приступу је формулисао други значајан француски филозоф, Жак Дерида (Jacques Derrida) у више својих текстова.⁸ Међутим оба ова приступа су нашла широку примјену у савременим хуманистичким дисциплинама и друштвеним наукама гдје је предмет теоријска анализа текста, и у том смислу су разумљиво претрпјела и одређене трансформације.

Прије свега ћемо критички анализирати начин на који теорија амбивалентног сексизма дефинише, али и операционализује сам концепт амбивалентног сексизма, али и друге важне концепте које ова теорија користи, а који су централни за ову теорију и њена објашњења, као што су дијадичка моћ и хетеросексуална међузависност.

Такође, с обзиром на то да се теорија амбивалентног сексизма ослања на социоструктурни приступ и теорију родних улога (Eagly & Wood 1999), критички ћемо се осврнути на неке недостатке овог приступа, као и на есенцијалистичка објашњења теорије родних улога која се тичу објашњења поријекла родних разлика. Наша критика ће такође бити усмјерена на биосоцијални приступ и еволуционистичка објашњења, која су и даље релевантна у социјално-психолошким теоријама, као и на резултате неких истраживања које аутори теорије амбивалентног сексизма узимају у обзир (и на које се ослањају при аргументацији), а који су очигледно засновани на премисама патријархалног мишљења. (нпр. Guttentag & Secord, 1983)

Поред теоријске аргументације која је потребна да бисмо објаснили недостатке и проблематичност односа начина на који су концепти хостилни и беневољентни сексизам формулисани, као и њихове операционализације, потребно је спровести и емпиријско квантитативно истраживање за које очекујемо да ће потврдити наше хипотезе. Методологија емпиријског

---

⁸ Међу важнијим су Derrida, Jacques. (1981). *Dissemination*. Chicago University of Chicago Press, затим, Derrida, Jacques. *The Force of Law: The Mystical Foundation of Authority*. in Cornell, Drucilla et al, (eds). *Deconstruction and the Possibility of Justice*. New York: Routledge. и други.

истраживања, дакле узорак, инструменти и технике обраде података, детаљно су описани у одјелку III Емпиријско истраживање.

4. Хипотезе

Постављене хипотезе се односе како на теоријски, тако и на емпиријски дио рада.

Прва хипотеза: испитивање појаве амбивалентног сексизма без утврђивања постојања разлике у примјенљивости истог става на оба пола је невалидно.

Сматрамо да ће се кроз резултате нашег емпиријског истраживања показати да су неки ставови из скале амбивалентног сексизма формулисани тако да сагласност са таквим ставом не мора изражавати нужно сексизам (што ће бити проверено кроз постављање сета додатних питања са циљем испитивања њиховог дубљег значења).

Друга хипотеза: амбивалентни сексизам није тродимензионални конструкт. Према теорији амбивалентног сексизма, постоје три кључна структурна фактора због којих постоји амбивалентни сексизам: мушка структурна моћ (патријархат), подјела родних улога (родна диференцијација) и сексуална репродукција (биолошка константа која ствара међузависност и интимост између полова). (Glick & Fiske, 2001: 111)

Три фактора, на основу којих постоји амбивалентни сексизам и које се према ауторима могу наћи у цијелом свијету, условљавају појаву како беневољентног, тако и хостилног сексизма у три одговарајуће сфере које називају: патернализам, родна диференцијација и хетеросексуалност. (Glick & Fisk 1997) Ми желимо да укажемо на грешку која се састоји у томе да се испољавање сексизма своди на та три фактора, зато што, са једне стране, фактори које Глик и Фиск одређују као разлог постојања амбивалентног сексизма, нису константе, а са друге стране, бројни други друштвени и културни фактори могу утицати на то на који начин и у којим областима ће се изражавати сексизам. Сматрамо да су неки од важних фактора који се морају узети у обзир када покушавамо да разумијемо начин изражавања сексизма, различити идеолошки утицаји, нпр. витешки идеали, просветитељство,

комунизам или религијски утицаји који су, у одређеним историјским периодима и одређеним друштвима, били веома изражени.

С обзиром да су аутори теорије амбивалентног сексизма као потврду тродимензионалности амбивалентног сексизма навели и то да су се у оквиру скале беневољентног сексизма издвојила три очекивана субфактора, поред теоријске аргументације која се тиче недостатака теорије и скале амбивалентног сексизма, ову хипотезу ћемо провјерити и кроз резултате нашег емпиријског истраживања. Очекујемо да ће се показати да су три димензије сексизма теоријски конструкт који ограничава боље разумијевање амбивалентног сексизма.

Трећа хипотеза: Непотпуно је испитивати присутност појава које су дио амбивалентног сексизма без анализе њиховог специфичног значења у конкретном културолошком контексту.

Сматрамо да постојећа скала амбивалентног сексизма није адекватан инструмент за мјерење амбивалентног сексизма у свим културама, тј. конкретно у контексту црногорског друштва. Мјерење присутности амбивалентног сексизма захтијева конкретан културолошки оквир зато што сва друштва имају своје историјске, културне и политичке специфичности које утичу на стање родне равноправности и изражавање сексизма, па ставови из постојеће скале нису у потпуности примјенљиви свуда. Нпр. историја, али и тренутно стање родних односа и борбе за родну равноправност се значајно разликује у земљама СФР Југославије, у односу на стање у САД гдје су настале и теорија и скала амбивалентног сексизма. Очекујемо да ће се показати да неки други амбивалентни сексистички ставови који не припадају постојећој скали амбивалентног сексизма на адекватнији начин одражавају хостилни и беневољентни сексизам у Црној Гори.

У том смислу, специфичне хипотезе су:

3.1. Одређени ставови из скале амбивалентног сексизма нису дио патријархалног дискурса у Црној Гори. Конкретно, мислимо на негативне ставове према женама које критикују сексизам и боре се против њега. Очекујемо да ови ставови неће бити снажно заступљени, не зато што у Црној Гори не постоји хостилност према промјени патријархалних образаца у корист жена, већ зато што феминистичке иницијативе нису довољно раширене да би се створио отпор према њима и јаки негативни ставови. Такође, сматрамо да

беневоолентни сексизам изражен кроз давање приоритета женама у области моралног расуђивања, културе и укуса неће бити карактеристичан за Црну Гору.

3.2. Очекујемо да ће одређени аспекти беневоолентног сексизма (центлменство и правила удварања, давање предности женама у традиционално женским, друштвено мање релевантним сферама: љепота, брижност, усмјереност на друге, финоћа, подржавање особина као што су стидљивост и размаженост код жена, заштита од одређених активности и послова, ослобађање од одговорности) у Црној Гори бити заступљени начини изражавања сексизма.

3.3. Очекујемо да ће се показати да одређени аспекти хостилног сексизма који подразумијевају негативно карактерисање жена као групе и потврђивање инфериорности жена у односу на мушкарце и даље постоје у Црној Гори и да ће се испољити у значајној мјери. Ставови који су према женама уопште отворено хостилни нису укључени у постојећу скалу хостилног сексизма зато што се показало у току процеса бирања питања и формирања оригиналне скале да је такав сексизам искоријењен. Сматрамо да ће се показати да у Црној Гори такав сексизам и даље постоји.

5. Родна равноправност у Црној Гори

Када су у питању родни односи у Црној Гори данас, они су обиљежени транзиционом реалношћу која подразумијева мјешавину насљеђа из социјалистичког периода који је донио женама у Црној Гори бројна права, могућности и еманципацију, са једне стране и патријархалног насљеђа које је добило на значају у транзиционом периоду, са друге стране. Ипак, усљед глобализације и масовног коришћења интернета, бројни су утицаји који долазе из цијелог свијета и обликују родне односе на један сасвим нов начин.

Патријархално насљеђе Црне Горе обиљежава њена историја која подразумијева ратничко устројство и ратничке идеале, родовско-племенске односе који су се дуго задржали у Црној Гори, на шта је утицала дуга изолација Црне Горе (ако се изузме Бока Которска), утицај сусједа Турака, Албанаца и Муслимана који су такође жене држали у ропском положају. (Булатовић, 2011) Живот у Црној Гори је био одређен тешким условима живота и великим сиромаштвом. У таквим околностима, које су почеле да се мијењају тек крајем 19. и почетком 20. вијека (у том периоду жене су добиле одређена права – на

образовање, имовинска права, права у брачним односима) положај жена је био веома лош. У књизи „Историјска читанка - Жене у Црној Гори од 1790. до 1915.” (Нелевић, 2011) приказан је положај Црногорки у разним аспектима живота, па овај мозаик одломака из историјских списа, путописа, штампе, разних законика и других докумената сагледан из феминистичке перспективе омогућава стицање представе о томе како су изгледали тадашњи родни односи. Многи обичајни обрасци из прошлости су данас незамисливи, али су многи преживјели до данас или су добили другачији облик у складу са промијењеним друштвеним контекстом. С обзиром да истражујемо сексизам у Црној Гори данас, потребно је барем укратко се осврнути на које све начине је црногорско патријархално друштво до прије један вијек третирало жене.

На почетку, рођење дјевојчице је доживљавано као неуспјех, а дјецом су називани само синови. Жене које нису рађале синове мање су биле поштоване. Рађање сина је значило рађање ратника, а рађање ћерке је изазивало тугу. Када је васпитање дјевојчица у питању, најважније је било да буду послушне, покорне, да не показују своју вољу, као и да до удаје буду сексуално недоступне. Образовање женске дјеце почиње 1870. године, али се идеја о потреби школовања женске дјеце споро развијала и прихватала у друштву. На образовање женске дјеце се гледало као на крођење дивљине у тим дјевојчицама што би могло да буде у интересу државе која се оријентисала и угледала на европска друштва и стварање грађанске породице. (Нелевић, 2011) Постоји податак да је крајем 1871. Године у свим школама било 1424 ђака, од чега 72 дјевојчице. Крајем 19. вијека је донешен закон о обавезном основном школовању дјеце (иако није било довољно школа и услова за ту реализацију закона), али се овај закон односио само на дјечаке. Обавеза се није односила на дјевојчице ако у њиховој близини није постојала дјевојачка школа (којих је у том тренутку у Црној Гори било свега двије). (Старовлах, 2007, 41,42)

Од средине 19. вијека законски жена може да бира мужа, али је обичајно право утицало да и у 20. вијеку породица има снажан утицај на одабир супружника. Бруталне отмице жена су биле практиковане до 19. вијека, али ни тада сасвим не ишчезавају. Жена је сматрана својином братства, па је због таквих увреда (отмица) долазило и до крвне освете. Брак је одликовала беспоговорна послушност жене, а страни путописци су однос супружника доживљавали као хладан, отуђен и нехуман. Од мушкараца се очекивало да не

показују љубав према својим женама, јер би то било тумачено као слабост, док је показивање отворене доминације над женама било у опису тадашње мушкости.

Женска радна снага је немилосрдно експлоатисана, што у кући, што у пољу, на пијаци, што када је у питању „промет роба”. Мушкарци су били ратници, па им је физички посао често био „испод части”. Жене су радиле многе тешке послове, али је орање и копање било „мушки посао”. Таква подјела није прављена због недостатка снаге жена, већ због потврде мушке доминације. Путописац Ђузепе Маркоти (Giuseppe Marcotti) на ову тему пише следеће: „Тако, она не смије да оре, не зато што је за њу то претешко, већ зато што је то срамота не за њу, већ за породицу. Срамота је ако жена коси траву косом, али српом – може, па чак ако се за травом пентра по таквим мјестима да и главу може сломити, што се и догађало.” (Нелевић, 2011:105) Највећи дио становништва је био сиромашан, хигијена и опремљеност куће су биле на ниском нивоу, често су под истим кровом спавали и људи и стока. Ипак, временом су почели да стижу утицаји из иностранства и жене су често прихватале и уводиле новине када су покућство, гардероба и кућне навике у питању, па су на тај начин утицале на промјену друштва изнутра.

Иако су се црква и држава бориле против „фатања вјештица”, оно је било присутно до средине 19. вијека и подразумијевало је потапање у воду и убијање жена. Муж је имао законско право да убије жену прељубницу до 20. вијека, али су то право често мијењали обичајним правом тј. кидањем носа женама. Само убиство није вршено пушком јер се пушком није смио убити онај који не носи оружје, па је алтернатива било каменовање.

Насиље у породици је толерисано ако жена прекрши неко од патријархалних правила, док се насиље изван породице према жени се није толерисало. „Заштита од насиља на коју је жена могла да рачуна од свога братства, сходно обичајном праву, а касније и од државе, у основи се није тичала њеног интегритета: „штитећи жену” братства су штитила свој углед и показивала своју моћ, а држава је штитила своје друштвене интересе.” (Нелевић, 2011:143) Жене су у 19. вијеку имале нека имовинска права, али нису имале право на насљедство ако су имале брата и такође нису имале право на имовину стечену у браку. „Према патријархалној подјели родних улога, жена не може и не треба да буде „самовласна”, то јест она мора бити зависна и

несамостална. Зато је женско право на посједовање имовине у Црној Гори у 19. и почетком 20. вијека, које у највећој мјери охрабрује женску самосталност и тиме 'ремети' патријархални поредак, било сведено на право елементарне егзистенцијалне заштите жена и на њено право да 'има своје 'аљине'.'" (Нелевић, 2011:191)

Рађање ванбрачног дјетета је представљало велику срамоту за жену, која се могла ријешити једино ако би ступила у брак са оцем тог дјетета. Постојала је и краћа затворска казна за очеве који су такође били у обавези да издржавају дијете и мајку док дијете не порасте довољно да буде одузето од мајке и предато оцу. Тек се крајем 19. вијека мајка појављује у закону као могући старатељ, у случају да је самостална.

Када је здравље у питању, изљечење је било препуштено природи и народним исцјелитељима. Када су коначно основане прве здравствене установе крајем 19. вијека, много мање жена је ишло него мушкараца да се лијечи јер нису могле да оставе кућне обавезе, а када су гинеколошке болести у питању због друштвених стега и забринутости шта ће људи рећи жене нису желеле да се прегледају.

Жене су на разне начине учествовале у рату, али и у крвој освети, почевши од снабдијевања намирницама и муницијом, лијечења болесника, пуњења пушака итд. Ипак, она није могла да носи оружје, нити да буде носителка побједи и ратних трофеја. Очување националног интереса се може дуговати само мушкарцима у патријархалном систему, па „жене постоје само у анегдотама и по ободима националне историје“. „Документа упућују на закључак да жене не само да су дијелиле патријархалне херојске вриједности своје заједнице већ и да су оне имале истакнуту и специфичну идеолошку улогу у репродуковању и оснаживању тих вриједности.“ (Нелевић, 2011:253)

Жене су биле дио јавног простора, али уз обавезу да поштују строга патријархална правила која су омогућавала њихову невидљивост и неистицање. Ишле су иза мушкараца, често на већем одстојању, а при сусрету жена и мушкараца, жене би поздравом показивале своју потчињеност. Наравно, у јавном одлучивању није могла учествовати нити говорити чак ни на почетку 20. вијека. Тужбалице су биле једини начин да јавно износи своје мисли које су одражавале и потврђивале патријархалне вриједности. Оне су биле начин да се јавно изразе емоције и имале су катарзичко дејство. Жене су биле присутне и на

друштвеним посијелима и забавама, али су правила била таква да мора показивати скромност и подређеност. „Описујући начин играња жене и мушкарца у колу, Габријел Фриле и Јован Влаховић пишу: „Она, насупрот, стидљива, румена, узбуђена, понављајући оборених очију мимику свог играча, изгледа као да њоме доминира снага и љепота овог задњег који, уосталом, врло расположен да ништа не призна љепшем полу од пажњи чији је она предмет, само се брине да се истиче, чак и на штету своје другарице’.”⁹ (Нелевић, 2011:270)

Иако су одређене иницијативе постојале и прије Другог свјетског рата, тек у периоду социјализма када је принцип егалитарности постао идеолошка позадина политичке организације социјалистичке државе и њених институција, живот жена почиње значајно да се мијења. Право гласа, право на споразумни развод, право на наслједство, на једнако плаћени рад, право на абортус, на заштиту од насиља су нека од најважнијих права које су жене добиле у овом периоду. Жене су у начелу законски постале равноправне са мушкарцима, што раније није био случај. Обавезно је постало основно образовање како дјечака, тако и дјевојчица, а организоване су и течајеви описмењавања жена. Развијене су мреже државних вртића што је олакшало масовни улазак жена у плаћену радну снагу. Обезбијеђено је и плаћено породилско одсуство. Жене су у великом броју завршавале факултете, а новоразвијени државни сектор (бирократија, здравство, образовање итд.) је обезбјеђивао велики број радних мјеста за жене. Услови живота су значајно промијењени убрзаном индустријализацијом, изградњом путева и доласком становништва из села у градове. Општи животни стандард је порастао и догодиле су се крупне промјене у структури и организацији друштва. Те промјене су се одразиле и на промјене у породици: дошло је до интензивније нуклеаризације породице, супружници се бирају на основу узајамне жеље за заједничким животом, породица гради хуманије односе који се базирају све више на емоцијама и љубави. (Булатовић, 2011)

Основане су различите женске организације које су се бавиле унапређивањем положаја жена. Жене су се организовале и удруживале, дефинисале своје циљеве и радиле на њиховом постизању. Антифашистички

---

⁹ *Gabriel Frilley*

фронт жена (АФЖ) и организације насљеднице су своје активности спроводиле широм земље у многим градовима и селима, што је утицало да живот великог броја жена буде бољи и лакши. Идеологија коју су промовисале држава и њене институције је подразумијевала захтјев за једнаком позицијом жена на свим нивоима друштва. Принцип егалитарности је био подржан кроз институције, није долазио са маргина друштва већ је на њему била заснована државна политика. У медијима су промовисане образоване жене, жене раднице, еманципација жена уопште итд. (Божиновић, 1996)

Напредак у статусу жене у друштву је био велики, али је патријархално наслеђе и даље имало снажан утицај. Закони су омогућавали равноправност, али је пракса била другачија. И даље су занимања била у великој мјери подијељена на „мушка” и „женска”, жене су масовно биле запослене у слабије плаћеним областима рада, жену радницу је оптерећивало и бављење домаћинством и кућним пословима, а такође, жене су у малом проценту биле ангажоване у политичком и друштвеном животу. Сеоска породица није претрпјела велике промјене, па је мушкарац и даље сматран за „главу породице” што се односило на то да су његове одлуке неприкосновене, да жена и даље мора показивати велико поштовање и давати предност мужу, нпр. у разговору (тзв. патријархална етикеција), највећи дио „терета сељачког живота” је био на жени итд. И градска породица задржава неке, како их Анђелка Булатовић назива, „негативне патријархализме” као што су ставови да се са женском дјецом завршава лоза и породично име. (Булатовић 2011)

У Црној Гори се, као и у осталим бившим републикама, после распада социјалистичке Југославије разбуктао национализам, црква је повратила свој утицај, патријархалне вриједности су ојачале, а питање жена и њихових права се изгубило у мору других политичких проблема који су настали услед рата, инфлација, слома привреде, санкција, уопште промјене друштвеног система. Како је црква велики пропагатор патријархалних вриједности, а са њом и националистичка политика у том периоду, жене су бивале у све горем положају. Странке су обећавале националне пензије женама чији је наталитет изнад просјека, осниване су и удружења жена које су се позивале на традиционалне вриједности, које су се „умориле од равноправности” (Филиповић 2003:41), кроз дискурс о демократији странке су формално помињале равноправност полова,

али прије свега су у први план истицали поштовање према женама као мајкама, сестрама итд. (Филиповић, 2003:37)

У процесу транзиције се у великој мјери користе женски ресурси како у приватној, тако и у јавној сфери, што Марина Благојевић назива жртвеним микро-матријархатом (из ког жене извлаче психолошку добит за своју „жртву”, али и чиме добијају на значају и моћи у оквиру породице). Са друге стране, ова зависност мушкараца од жена је неутрализована ревитализацијом идеологије јавног патријархата која је била подржана од стране како цркве, тако и од стране политичких елита. Услед велике нестабилности у јавној сфери, ојачала је породица и приватна сфера. (Blagojević-Hughson & Bobić 2014, Благојевић 2012) Марина Благојевић критикује транснационализацију знања које онемогућава ефикасне и контекстуализоване родне политике и истиче потребу формирања специфично полу-периферијског теоријског погледа на борбу за родну равноправност. Она земље „у транзицији”¹⁰ назива полу-периферијом која заостаје тј. покушава да сустигне развој центра, тј. развијених западних земаља. Међутим, противи се оваквом прогресивистичком схватању транзиције, па говори о „раз-развоју” кроз који пролазе постсоцијалистичке земље, негативним посљедицама које доноси транзиција, као и потцјењивању друштвених ресурса ових земаља. „Основна карактеристика процеса ‚транзиције’ је производња сиромаштва у друштвима полупериферије тако што се у неолибералном окружењу потцењују и великим делом девестирају њихови развојни потенцијали”. (Благојевић, 2012:43)

Невладине организације усмјерене на унапређивање родне равноправности у Црној Гори појављују се у другој половини деведесетих година. У том периоду су ове организације биле једини организовани извор борбе против неравноправности. Ове иницијативе су биле прилично усамљене у

---

¹⁰Марина Благојевић термин транзиција ставља под наводнике због теоријске неутемељености овог термина. У свом тексту га користи да означи период од двадесетак година у актуелној историји Србије, али на теоријском нивоу она истиче да су границе од чега ка чему се иде нејасне. „Али, када је реч о Србији, ствар је још компликованија. Обе крајње тачке преласка, и она од које се пошло и она ка којој се евентуално иде, све су нејасније, све замагљеније, чак иако се ЕУ причињава као одредиште. Тачка поласка је све замагљенија због колективног потискивања меморије и историје, као и због реинтерпретације историје, која је начињена из перспективе имагинарне тачке ‚ка којој се иде’. А ‚тачка ка којој се иде’ у контексту глобалне кризе, која подразумева темељну кризу институција и поверења у институције, постаје, такође, све нејаснија и неодређенија.” (Благојевић 2012:43)

општем контексту репатријархализације друштва, повратка култа ратника и враћања религији која је подржавала мушку доминантну улогу.

У свим постјугословенским новоформираним државама ове организације биле су финансиране из фондова западних земаља, па се наметнуло питање неадекватности примјене западног феминистичког дискурса на овим просторима. Још деведесетих је препознато и проблематизовано извођење паралела и реализовање стратегија погодних за западни контекст у циљу унапређивања родне равноправности у постсоцијалистичким земљама. (Брковић, 2010)¹¹

Након 2000. године политика је била усмјерена на „велике теме” (државно преуређење, приватизацију, европске интеграције), па је унапређивање родне равноправности скрајнуто као секундарно. Политичка неактивност и непостојање политичке воље да се унаприједи положај жена у друштву се често објашњава аргументом да је то питање секундарно у односу на нека друга, у том тренутку важнија питања, којима треба дати приоритет. Међутим, родна равноправност ни до данас није постала политички приоритет. Са друге стране, многи су сматрали да за тако нечим нема потребе, јер су жене постигле своја права у доба социјализма. Такође, подразумевало се да у оквиру либералне демократије, по чијим принципима је требало да функционишу политика и друштво у цјелини, жене и мушкарци имају исте шансе за напредовање и да овај нови систем укида могућност дискриминације. „То прихватање поједностављене либерално демократске шеме организације јавног живота одбацује промишљање структуралних односа између јавног и приватног, дискриминативности родно стереотипизираних улога и односа и њихове непроменљивости као наводно природне и биолошки задате.” (Мршевић, 2007:82)

На нивоу појединаца, породица и промјена у њиховом животу, транзиција је донијела бројне промјене. Истраживање Милоша Бешића које је

---

¹¹ „Поред момената пуних тензија, ране деведесете обележило је прегршт публикација које су покушале да уздрмају идеју источне Европе као брисаног, празног простора у који феминизам и феминистичку теорију тек треба увести, или идеју западних феминисткиња као офанзивно, а источних као дефанзивно постављених субјеката дијалога (на пример, Funk & Mueller 1993; Renne 1997). Благојевић сматра да је много интелектуалне снаге и ресурса отишло на објашњавање да постсоцијалистички контексти захтевају сопствене феминистичке концептуалне апарате, уместо на прецизнију артикулацију самих апарата (Благојевић, 2009: 93).” (Брковић, 2010:7)

подразумијевало интервјуе са супружницима из разних крајева Црне Горе који су засновали брак прије деведесетих, и тај период провели заједно, указује на појаву да су се жене често боље сналазиле у томе друштвеном хаосу, да су радиле „на црно” да би издржавале своје породице, често преузимајући улогу хранитеља породице. (Бешић, 2005) То се обично дешавало у радничким породицама када би мушкарци и жене (ако су радиле прије тога) изгубили посао, али су се жене трудиле да не угрозе или не уздрмају, барем на симболичком нивоу, његову мушку доминантну улогу. Бешић истиче да је учешће у економији преживљавања често било понижавајуће, па се мушкарци зато често нису активирали, што је оправдавано ставом оба супружника да то „није за њега”. Ипак, веће учешће тих жена у финансијском доприносу породици није утицало да се улоге у кући промијене – и даље су кућне обавезе падале на жену.

Дакле, један дио друштва се ослањао углавном на жене чије је жртвовање на сваком плану постало потпуно нормално. Бешић истиче да је овакво стање довело до кризе маскулинитета, тј. мушкарци су били подијељени између мушке дужности да прехрањују породицу, са једне стране и мушког права на висок статус и поштовање које би било угрожено прихватањем било каквог посла. Много је мањи утицај транзиције био на родне односе у сељачким породицама гдје су традиционалне родне улоге остале практично исте, тј. већина послова домаћинства је била на жени, мушкарци су искључиво радили „мушке” послове (сјеча и пренос дрва и орање, жетва), а односи моћи су били патријархални. Средња класа је рјеђе губила послове, зато што су, као образованији слој, најчешће радили у јавном сектору, образовању или здравству. Иако се и жене и мушкарци средњег слоја идентификују са својим послом, жене ипак добробит породице стављају на прво мјесто. Када су патријархални односи моћи између мужева и жена у питању, истраживање Милоша Бешића показује да се најотвореније изражавају у сељачким породицама, па онда у радничким и на крају породицама средње класе. Такође, разлике постоје у зависе од тога из ког дијела Црне Горе је породица (приморје, централни дио или сјевер), због различитог историјског и културног наслеђа. (Бешић, 2005)

Црна Гора је 28. јуна 2006. године постала 192. чланица Уједињених нација. У октобру 2006. године постала је чланица Интерпарламентарне уније, а

у мају 2007. је постала 47. чланица Савјета Европе, чиме је прихватила примјену стандарда и усвајање препорука датих од стране ове институције. Ова држава, као и остале из региона, поставила је пред собом јасан циљ, а то је придруживање Европској Унији. Да би се тај циљ остварио потребно је испунити низ стандарда који су успостављени као неопходни за све државе чланице. Између осталог, то подразумијева прилагођавање законодавства, али и *de facto* побољшање стања у друштву по питању родне равноправности. Важни закони које је Црна Гора донијела у циљу елиминисања дискриминације по основу пола и постизања родне равноправности су Закон о родној равноправности (усвојен 2007. године), Закон о раду (усвојен 2011. године), Закон о забрани дискриминације (усвојен 2010. године) и Закон о заштити од насиља у породици (усвојен 2010. године). (План активности за постизање родне равноправности 2013-2017, 2013) Такође, Црна Гора има институционалне механизме за постизање родне равноправности.

Данас у Црној Гори постоје два тијела задужена за родну равноправност на владином и парламентарном нивоу (Одјељење за послове родне равноправности и Одбор за родну равноправност), донешен је Закон о родној равноправности, постоји институција Омбуда који се између осталог бави и заштитом женских људских права и родном равноправношћу, а усвојен је и План активности за постизање родне равноправности. Упркос ретрадиционализацији до које је дошло деведесетих година, напредак који је државна политика у периоду социјализма донијела женама остао је и данас на снази. Поменути механизми за постизање родне равноправности који данас постоје имају за циљ увођење родне перспективе у политику¹² (на енглеском језику *gender mainstreaming*, а на нашем језику је у употреби и термин *уродњавање*). (Мршевић, 2011, Докмановић, 2013, Антонијевић, 2013) Улажу се напори да се боље формулишу и примјењују закони (нпр. закон против насиља

---

¹²Интегрисање родне перспективе у све сфере политике, и то тако што се анализирају и узимају у обзир различите потребе и перспективе мушкараца и жена и у оним областима у којима традиционално није анализиран проблем родне равноправности. Стратегија подразумијева вођење рачуна о родној перспективи у свим активностима: политичком развоју, истраживањима, дијалогу, законодавству, у планирању, имплементацији и надгледању програма и пројеката. Ова стратегија такође подразумијева давање подршке и истицање женских доприноса, јер жене не добијају једнако као и мушкарци од родно неутралних развојних интервенција. Дакле, данас је политика усмјерена на оснаживање жена зато што су кроз историју биле дискриминисане и зато што су и даље дискриминисане, што треба разликовати од оног аспекта беневоолентног сексизма који подразумијева да је женама потребна заштита и подршка зато што су по природи слабе.

над женама, закон о раду итд.) Невладине организације учествују у овим процесима, указују на потребне промјене и сарађују са државним институцијама. Међутим, домети ових иницијатива нису велики.

У Црној Гори неки елементи механизма за постизање родне равноправности скоро да не функционишу, неки воде усамљену борбу која нема већег одјека, а неки постоје само *de iure* и немају никакву примјену. На важним политичким функцијама је мали број људи посвећених борби за родну равноправност. Већина активности које држава Црна Гора спроводи да би унаприједила родну равноправност остаје прилично невидљива за њене становнике. И данас је проблем неравноправних родних односа засјеђен другим „важнијим” питањима, па зато не постоје довољни ресурси за његово рјешавање. Без обзира на такво стање, постојање ових механизма је значајно, јер су они основа која се може унаприједити и која отвара простор за даље дјеловање. (Тодоровић, 2007)

Црна Гора данас има висок степен стварне неједнакости између мушкараца и жена. До скоро је била међу последњим земљама у региону по заступљености жена у политици - у Скупштини Црне Горе било је 17 % жена, а у Влади Црне Горе тај проценат је био 24 %. Након последњих парламентарних избора у октобру 2016. године, проценат посланица у националном парламенту се повећао на 24%, док је проценат министарки у Влади Црне Горе смањен на 19%. Само је једна жена градоначелница, а у Црној Гори има 23 општине. (Министарство за људска и мањинска права 2015) Мали је број жена на мјестима одлучивања, свега 30,8% од укупног броја законодаваца, функционера и руководилаца. (МОНСТАТ 2012: 90) Жене и даље зарађују мање новца за исти посао од мушкараца. Не постоје званичне статистике, али на основу постојећих истраживања може се закључити да жене посједују знатно мање богатства, земљишних посједа, кућа, станова и аутомобила. (Богосављевић et al., 2011: 53) (Благојевић, 2007: 47) Према подацима Завода за статистику Црне Горе од укупног броја предузећа у Црној Гори свега 9,6 % је у власништву жена. У Аустрији је нпр. тај проценат 33,9%, у Бугарској 37,7%, Литванији 31,3%, у Италији 24%, у Њемачкој 31%. (МОНСТАТ, 2012: 97). Насиље у породици је изражен проблем у Црној Гори о којем се пуно не говори јер је и даље табу тема. Жртве насиља су углавном жене и дјеца, док су мушкарци препознати као насилници. Према истраживању, 91,7% људи у Црној Гори

вјерује да је насиље у породици свеprisутно у земљи. Међутим, свака четврта особа сматра да је за њега одговорна жртва, тј. да га изазива својим поступцима. (CEED consulting & SOS Nikšić, 2012) Када је у питању образовање, у Црној Гори је приближно једнак број особа мушког и женског пола које се уписују у основну и средњу школу. На факултете се у неким генерацијама уписује више жена него мушкараца. Иако више жена него мушкараца заврши основне студије, а у посљедње вријеме и магистарске студије, мушкарци и даље у већем проценту од жена стичу докторска звања. Од 21 универзитетске јединице у Црној Гори, свега је 5 деканица (Министарство за људска и мањинска права, 2014, www.ucg.ac.me). Како васпитање дјете и кућни послови већином падају на терет жена (Богосављевић et al, 2011:41) (Благојевић 2007: 56), оне имају мање времена за бављење научним радом. Такође, женска дјеца се у мањој мјери подстичу да претендују на високе позиције и да граде каријеру. Када је у питању сфера медија, она се одликује родно несензитивним дискурсом и стереотипним порукама које се преносе и тиме доприносе даљем учвршћивању инфериорног положаја жена у друштву. (Jusic et al., 2006)

Дакле, у многим сферама живота у Црној Гори препознајемо родну неравноправност, али не смијемо заборавити ни на постојање освојене равноправности или на родну неутралност одређених аспеката родних односа. Приказали смо у кратким цртама родне специфичности различитих периода који носе различита наслеђа и утицаје на данашње црногорско друштво. Утицаји патријархалних вриједности и правила се преносе с кољена на кољено, а са друге стране, егалитарне вриједности као тековине социјализма уткане су у друштвену структуру и реалност. Политичка и културна окренутост Западу доноси неке нове обрасце родних односа и улазак пост-модерних вриједности. Све ове вредносне струје сукобљавају се у једном такође економски, културно, уопште друштвено нестабилном и непредвидивом контексту који различито дјелује на различите групе и појединце у Црној Гори.

II

Теоријски оквир за анализу концепта амбивалентног сексизма

1. Теоријска парадигма

Главна парадигма од које се полази у овом раду ће бити феминистичка. Најшире гледано, појам *феминизам*, који се односи и на теорију и на покрет, може се дефинисати као отпор женској друштвеној потчињености, тј. напор који се улаже да се живот жена промијени на боље. Ипак, идеје како да се тај циљ оствари биле су различите. Феминизам је комплексан појам, јер се под његовим окриљем налазе различита, најчешће супротстављена теоријска објашњења, која увијек отварају нова питања и доводе до нових сазнања. (Tong, 2009, Nicholson, 1997, Kolmar & Bartkovski, 2010)

Основна и најчешће коришћена класификација дијели феминизам на либерални, марксистички/социјалистички и радикални феминизам, чије су се идеје касније преплитале и надопуњавале, па су се стварали нови правци у оквиру феминистичке теорије. Розмари Тонг (Rosemarie Tong) у свом уводном есеју за књигу „Феминистичка мисао” (*Feminist Thought*) под називом „Увод: Разноликост феминистичког мишљења” не претендујући да да коначну класификацију и приказ историје феминистичког мишљења говори о либералном, радикалном, марксистичком/социјалистичком, психоаналитичком, феминизму орјентисаном на бригу, мултикултуралном/глобалном/колонијалном, екофеминизму и постмодерном или феминизму трећег таласа, при чему овом класификацијом прије свега жели да укаже да феминизам није монолитно мишљење. (Tong, 2009:1-11) Иако нам простор у раду не дозвољава детаљан приказ ових феминистичких полазишта, назначићемо њихова основна обиљежја, у циљу стављања у теоријски контекст материјалистичког феминизма и теорије Ненси Фрејзер (Nancy Fraser) као наше полазишне основе која се ослања на нека од ових полазишта.

Либерални и социјалистички феминизам су у вези са политичким теоријама либерализмом и марксизмом. Духачек објашњава зашто се феминизам није могао појавити прије модерног доба и шта је било потребан услов за његов настанак. „Није спорно да је од кад о томе постоје записи, увид у

дискриминацију жена постојао, као што није спорно ни то да су неке образоване жене, као и поједини мушкарци, над тим негодовали/е, због тога жалили/е, и чак препоручивали стратегије којима се с тим може суочити, али темељна промена тог положаја, промена која би се системски односила на све жене, није била узета у обзир. Да би се извео закључак о могућности или можда чак о неопходности укидања дискриминације жена, било је неопходно да општи суд о *једнакости свих људи* буде теоријски утемељен и аргументован као и политички артикулисан, суд који ће читаво једно време подржати.” (Духачек, 2014: 27) Либерални феминизам је усмјерен на постизање политичке и правне једнакости жена и мушкараца у оквиру капиталистичког система (универзално право на глас, политичко учешће, образовање, наслеђивање и плаћени рад). Либерално феминистичка мисао је заправо прва феминистичка теорија која потиче још из 18. вијека када су Мери Вулстонкрафт (Mary Wollstonecraft) са својом књигом „Одбрана права жене” и Олимп де Гуж (Olympe de Gouges) са „Декларацијом о правима жене и грађанке” поставиле темеље овом правцу. Мисао овог правца је покретала сифражетски покрет у 19. и 20. вијеку. Савремени либерални феминизам је такође усмјерен на постизање равноправности у јавној сфери. (Tong, 2009, Духачек, 2014)

Радикалне феминисткиње су сматрале да то није довољно да би се ријешило питање женске опресије. Патријархат, хијерархија, моћ и доминација су централне теме овог правца. Усмјерене су на приватну сферу, репродукцију и сексуалност, као и на производњу значења у оквиру патријархалног система. Радикални феминизам сам за себе садржи бројне некад и противурјечне „подправце”. Неке феминисткиње као што су Кејт Милет (Kate Millet) и Шуламит Фајрстон (Shulamith Firestone) залагале су се за андрогиност цијелог друштва, тј. ослобађање мушкараца да прихвате своју женску страну и жена да прихвате своју мушку страну и тако буду цјеловита бића, док су друге (нпр. Мерилин Френч (Marylin French) и Мери Дејли (Mary Daly)) рјешење видјеле у позитивном вредновању традиционалних женских особина и јачању њихове важности у друштву уопште. Треће су опет сматрале да треба одбацити прописану фемининост и тражити и славити нову, ослобођену и аутентичну. Када је сексуалност у питању, мишљења су такође била опречна, од лезбијског сепаратизма и могућности ослобођења и правог сексуалног уживања само под условом потпуног одбацивања мушкараца, до тражења сексуалног ослобођења у

оквиру хетеросексуалних односа. Неке струје су истицале на које све начине мушкарци контролишу женску сексуалност: кроз порнографију, проституцију, насиље, сексуално узнемиравање итд. Питање мајчинства је тумачено различито – посматрале су га као најважнији извор женске моћи, али и као сметњу која исцрпљује жену физички и психички, па је контрола над својим тијелом (питање абортуса и контрацепције) била од централне важности. (Tong, 2009)

Марксистички и социјалистички феминизам виде појаву приватне својине као узрок појаве неравноправних односа. Приватно посједовање средстава за производњу од стране малог броја људи (у почетку искључиво мушкараца) је изњедрило капиталистички систем. Дакле, капиталистички систем сам по себи, не само патријархат као систем друштвених правила која привилегују мушкарце, разлог је опресије жена. Укидањем економске експлоатације жена, сматрали/ле су представници/це марксистичког феминизма (нпр. Фридрих Енгелс (Friedrich Engels), Клара Цеткин (Clara Zetkin), Евелин Рид (Evelyn Reed) Александра Колонтај¹³ (Александра Коллонтај)), постићи ће се равноправност. (Tong, 2009, Духачек, 2014) Социјалистички феминизам (неке од важних представница су Џулијет Мичел (Julieth Michell), Алисон Џагар (Alison Jaggar), Ајрис Мерион Јанг (Iris Marion Young), Силвија Волби (Sylvia Walby)) превазилази економски редуccionизам марксистичког феминизма, па се бави начином на који интеракција капитализма и патријархата утичу на опресију жена. Овај правац промовише укидање капиталистичке експлоатације и родне подјеле рада и промјену друштвене свијести која је „заробљена, искривљена, идеолошка и патријархална свест од детињства обликована вредностима и предрасудама патријархалног друштва о женској инфериорности и слабости, као и природности женског невалоризованог рада.” (Милић, 2011:171). Овај правац је критикован због нагласка на принципу егалитаризма, а не на принципу индивидуализма и слободе, због занемаривања улоге жене као потрошача и инсистирања на њеној продуктивној улози у друштву и породици,

---

¹³ Александра Колонтај говори о значају промјена у оквиру породице која угњетава жене чиме се супротставља класичном феминистичком марксистичком мишљењу „да ће се „женско питање” решавати самим тим што ће класно друштво престати да постоји” (Духачек 2014: 225) Зато је проблематично сврстати је у марксистички или социјалистички феминизам између којих је свакако тешко поставити јасну границу. Анђелка Милић нпр. разлику види у доминантном ангажману при чему је у марксистичком феминизму ангажман претежно теоријски, док је у социјалистичком феминизму ангажман више конкретно-политички. (Милић 2011:153)

као и због неравномјерно распоређене пажње на родне и класне односе. (Милић, 2011).

За разлику од либералног, радикалног и марксистичког/социјалистичког феминизма који су разлоге опресије жена налазили у ширем систему, патријархату или капитализму, психоаналитички феминизам разлоге тражи у психологији индивидуе и сфери подсвјесног. Овај правац користи психоаналитичку теорију о структури личности, али је критикује и препознаје њена патријархална утемељења. Када је у питању потчињеност жена као проблем је идентификовано усвајање патријархалних образаца и вриједности у најранијем дјетињству, тј. претварање спољашњег патријархата у „унутрашњи”, при чему то најраније искуство обликује психологију појединца/ке, његова очекивања, перцепцију, разумијевање и интерпретацију стварности, као и вредносне ставове. Примарна улога жене у подизању дјеце је одговорна за стварање психолошких процеса код дјевојчица и дјечака. (Матијевић, Стануловић-Капор & Милојевић, 2011) Рјешење су психоаналитичке феминисткиње видјеле у препознавању унутрашњег патријархата, равноправном, двоструком родитељству и једнаком учешћу мушкараца и жена у сфери рада чиме би се промијенила значења ауторитета, аутономије и универзализма као мушких, али и љубави и зависности и партикуларности као женских квалитета (како су тумачени у класичној психоанализи). (Tong, 2009)

Феминизам усмјерен на бригу (*Care focused feminism*) се такође бави психологијом жена у оквиру патријархалног друштва, али је прије свега усмјерен на природу и праксу бриге. Важне представнице су Нел Ходдинг (Nel Nodding), Керол Гилиган (Carol Gilligan) и Сара Радик (Sarra Ruddick). Баве се питањем зашто се жене везују за међузависност, повезаност и заједништво, а мушкарци за аутономију и независност, зашто се реалност дијели на мушку и женску, на које дају различите одговоре. Ипак, све оне посматрају капацитете за бригу као људску снагу и привилегују феминистичке приступе етици бриге у односу на у Западном свијету преовладавајућу етику правде. Њихове теорије предлажу и рјешења. Нека од њих су: промјена образовања у ком би се инсистирало како на стварању критичког мишљења, тако и на стварању емпатије и свијести о важности бриге за другог, такође, активизам против рата од стране оних који се баве бригом и ангажман у јавној и професионалној сфери, отпор увођењу вриједности тржишта у оне сфере које су досад биле

сачуване од таквих утицаја, оснаживање етике бриге (*ethics of care*) у приватном домену да би те вриједности снажније утицале на јавни домен итд. Сви ови предлози су усмјерени на ослобађање жена од непропорционалног терета бриге, али и на недовољну бригу развијених земаља у односу на неразвијене. Дакле, рјешење прије свега виде у развијању „етике која захтијева да сви људи и нације раде свој дио посла када је брига у питању да би сви становници свијета водили животе вриједне живљења.” (Tong, 2009:199)

Мултикултурни/глобални/постколонијални феминизми указују на разлике међу женама у оквиру једног друштва али и међудруштвене разлике: на то како године, ниво образовања, брачно стање, религија, раса, етничка припадност, сексуални идентитет, али и то да ли живе у развијеним земљама или земљама у развоју, праве разлике међу женама. Истичу да је потребно да жене из развијених земаља свијета освијесте чињеницу да су њихове привилегије засноване на опресији жена из земаља у развоју. (Tong, 2009)

Екофеминизам прави паралелу између начина на који се врши опресија над женама и опресија над природом. Жене су увијек биле поистовјећиване са природом, а мушкарци са културом. Дискурс о потчињавању природе од стране рационалних, јаких и доминантних (мушкараца) у циљу увећавања профита је узрок проблема и мјесто рјешења. Неопходно је ставити бригу о животу, како о људима, тако и о не-људским врстама у центар пажње умјесто опсједнутости новцем и профитом. (Tong, 2009) Термин *екофеминизам*, што је скраћеница од еколошки феминизам, је седамдесетих година увела француска феминисткиња Франсоаз Добон (Francoise d' Eaubonne) Неке од најважнијих представница су Вандана Шива (Vandana Shiva), Мери Дејли (Mary Daly), Карен Ворен (Karen Warren) и друге. (Поповић, 2011)

Постмодерни феминизам и феминизам трећег таласа даље доводе у питање категорију жене и инсистирају на плуралности и различитостима. Бришу границе између маскулиног и фемининог, пола и рода, мушкараца и жена. Усмјеравају своју критику на бинарне категорије (у оквиру којих је једна страна увијек инфериорна) које одређују наше мишљење. (Tong, 2009) У наредном поглављу о роду и полној разлици ћемо детаљније описати становишта овог феминистичког правца који је имао значајан утицај на наше теоријско полазиште.

1.1. Род и полна разлика

Пол и *род* су кључне ријечи када је у питању овај рад, па је важно укратко приказати развој значења ових термина. У првом таласу феминизма није кориштен појам рода и родних улога. До другог феминистичког таласа, у оквиру феминизма, а и других теоријских оријентација, из пола се изводио род као природан и непромјенљив. „Род као аналитичка категорија плод је другог таласа феминизма /.../Од настанка другог феминистичког таласа феминисткиње се боре против идеје да је анатомија судбина” (Корнел, 2003:22). Идеја да нема биолошки детерминисаног пола потиче још од Симон Де Бовоар (Simone de Beauvoir) која је у свом значајном дјелу „Други пол” написала: „Жена се не рађа као жена, већ то постаје” (Де Бовоар, 1983: 11). Међутим, она још увијек не уводи термин и појам рода.

Међу првима које говоре о родном идентитету као вишеструко друштвено конструисаном је Кејт Милет (Kate Millett) (у књизи „Сексуалне политике” (*Sexual politics*) објављеној 1970. године), која је разлику пол/род преузела од Роберта Столера (Robert Stoller) који је у својој студији „Пол и род” (*Sex and Gender*) указао на културалну и психолошку, прије него биолошку конотацију термина род. Схваћен као наметнута улога која ограничава на разне начине, род је у почетку кориштен као критика. „Политички, ово ограничење и узајамно допуњавање делања сваке од ових двеју група није толико важно колико је важна чињеница да ова подела на мушке и женске личности одговара разликама у статусу и моћи.” (Милет, 1981:180)

Било је потребно створити друштвени идентитет за све жене. Оно што је требало да уједини све жене је свјесност о подређеном положају у оквиру патријархалног система и жеља за промјеном таквог стања. Анализе са становишта категорије рода указале су на могућност промјене и на тај начин дале подлогу за политичко дјеловање. Претпоставка употребе рода као аналитичке категорије јесте била да постоји чврст политички субјект који има могућност и моћ дјеловања. Анализиран је родни аспект у многим дисциплинама и областима и показивано је како су у оквиру њих жене биле систематично или дискриминисане или изостављане. Историчарке феминисткиње су сматрале да би требало придати историјски значај личном и субјективном искуству, а не само јавним и политичким активностима. Цоун

Скот (Joan Scott) у есеју „Род: корисна категорија историјске анализе” (*Gender: A Useful Category of Historical Analysis*, Scott 1986), полазећи од рода као аналитичке категорије, говори да би проучавање историје требало да се развија у том смјеру да укључује приче о подређености жена, као и да анализира разлоге те подређености. Са друге стране, „идеологију глобалног сестринства, поред виктимизирајућег дискурса који ју је подупирао, подривала је управо политика истости.” (Благојевић, 2006:51) Ову идеологију су представљале бијеле, хетеросексуалне жене средње класе, које нису узимале у обзир разлике међу женама по класи, раси, сексуалној оријентацији. Кимберли Вилијамс Креншо (Kimberly Williams Crenshaw) указала је на то да су црне жене родно, класно и расно дискриминисане, и да би анализа рода морала да се прошири и узме у обзир и друге категорије. (Креншо, 2009) Више се није могло позивати на заједничко искуство свих жена, јер су неке жене биле вишеструко дискриминисане. Категорија рода је афирмисала жену као апстракцију и као јак политички субјект, али у том процесу је потпуно искључен читав низ других идентитета чиме се понавља иста матрица искључивања.

Најзначајнија представница феминизма постмодернистичке оријентације Џудит Батлер (Judith Butler) је обаснила да стабилан идентитет (у овом случају родни) није потребан за политичко дјеловање. Субјект се непрестано мијења, јер се конституише кроз чињење. Идентитет је „увек већ означен”, тј. прије означавања он не постоји, а кроз поновна означавања се мијења. Зато она каже да „идентитет перформативно конструирају сами „изражаји” који се сматрају његовим учинцима” (Батлер, 2000:38). Из тога слиједи да ни родни идентитет није чврст, нечим предодређен и експресиван, већ је преформативан, што значи да је у сталном процесу. Родни идентитет се непрестано мијења, сваки чин га изнова конституише.

Постмодернистички феминизам открио је дуалистичку, хијерархијску и ородњену структуру модернистичке мисли и указао да ће родна неравноправност опстати све док ти дуализми опстају. „Основне примедбе упућене употреби категорије рода биле су да се она појавила, и да је према томе и надаље везана искључиво за дистинкцију пол/род. У том контексту категорија рода (п)одржава појмовно, симболички једну структуру - пол - која као њен темељ, остаје детерминисана и још увек може да се значи као нешто „природно;“ осим тога, категорија рода ту „природност“ материјализује кроз

перцепцију тела.” (Духачек, 2009:63) Дакле, неке теоретичарке сматрају да је категорији рода дуализам инхерентан, па зато доводе у питање корисност употребе ове категорије. Постмодернистички феминизам је зато најчешће и критикован, зато што отежава политичку акцију и могућност дјеловања у циљу побољшања живота жена доводећи у питање стабилан политички субјект, тј. категорију жена. Међутим, када је конкретно у питању Џудит Батлер, Духачек објашњава да се она „оштро супротставила некритичкој употреби категорије рода, али насупрот честим тврдњама, она том појму никад није оспорила критичку моћ.” (Духачек, 2009:65) На истој разини дебата о предностима и лошим странама употребе категорије рода отвара се питање око тога да ли треба замијенити појам идеологије појмом дискурса. Идеологија је увијек претпостављала постојање неке скривене истине иза идеолошких конструкција које живимо, док се дискурс ствара кроз саме праксе иза којих не постоји никаква пред-културна истина. (Fegan, 1996) Фуко је објаснио да моћ не функционише као репресија, да није једносмјерна, да дјелује капиларно у различитим правцима, тако да је тиме продрмао темеље појма идеологија. Са друге стране, моћ је на тај начин постала безлична, а могући отпор је сведен на микроотпор. Феган анализира аналитичке предности појмова дискурс и идеологија и закључује да не треба одустати од једног у корист другог појма, већ да феминизам само може добити више од комбиновања ове двије анализе.

Неопходно је поменути да се у оквиру француске постструктуралистичке феминистичке мисли користио још један важан појам, а то је појам *полне разлике* који је увела Лис Иригаре (Luce Irigaray). Укратко, она критикује традиционалну филозофију због потискивања и потцјењивања полне разлике, због представљања фемининости искључиво кроз један маскулини дискурс који означава и дијели свијет и људе у бинарне категорије (Irigaray, 1984). Она жели да слави идентитет жене, жели афирмативно вредновање посебности жене и њене суштине која је заснована на њеном полу који је мноштвен, који није један. Ипак, она не мисли на заједнички идентитет и категорију жена која се дефинише кроз супротност у односу на мушкарце (односно кроз немање онога што мушкарци имају), кроз њихову тјелесност интерпретирану на мушки начин, из мушког угла, кроз дискурс који су наметнули мушкарци. Лис Иригаре је хтјела да оде иза бинарне подјеле на мушко и женско. Оно што жене повезује је

заправо културно условљено утјеловљење, са једне стране, и недоступност учешћа и бивања субјектом у култури, са друге.

Пинг Ксу (Ping Xu) објашњава да Иригаре није есенцијалисткиња, већ да је она била свјесна да морамо проћи кроз есенцијализам да бисмо га превазишли. Сматра да је често занемариван акценат који је Иригаре стављала на стратегију мимезиса, на коришћење и преузимање патријархалног виђења жене које треба преувеличати, измијенити и дати му сасвим друго значење. (Ху, 1995) Иригаре сматра да и мушкарци треба више да буду у контакту и да спознају своје тијело, а наравно и да жене треба да буду активни субјекти у јавном животу. Сматра да жене треба своја искуства да препознају и учине их релевантним у свијету у којем она то нису. Она заправо заступа једну контрадикторност које је била свјесна, која за њу није била проблематична, а то је да стално критикује постојање дефинисања и категоризацију, а са друге стране схвата да се у то дефинисање морамо упустити да бисмо редефинисали и мијењали стварност у правцу стварања дискурса без категорија и дефиниција. (Tong, 2009) То значи да није жељела да сведе жене на неку другу, нову и бољу дефиницију, већ да је уписивање нових, позитивних значења у појам жене видјела као прелазну стратегију (од бинарног до мноштвеног одређења рода). Главна критика на рачун феминистичке позиције Лис Иригаре је то што је била есенцијалистичка. Ипак, многе феминисткиње су њен рад читале на другачији начин и њено наизглед враћање на утемељење жена у биологији тумачиле као прелазну стратегију која би водила ка изласку из фалогоцентричног система мишљења. (Ху, 1995)

Још једна од замјерки критичара/ки Лис Иригаре је да је често контрадикторна у изношењу своје теорије, па Тонг примјећује: „јасно је да постоји тензија између убјеђења Лис Иригаре да ми коначно морамо окончати процес етикетирања и категоризовања са једне стране, и њеног паралелног убјеђења да ми не можемо а да сами не учествујемо у овом процесу”. (Tong, 2009:158) Ипак, Тонг закључује да Иригаре није жељела да буде ограничена чак ни својом теоријом, нити да упадне у замку фалогоцентричног начина размишљања у оквиру којег су контрадикторност и вишезначност проблем и које „мултипла значења” и „узбудљиве разлике” своди на „досадну истост”.

Поред Иригаре, најпознатије представнице француске постструктуралистичке феминистичке мисли (а имајући у виду њихове

међусобне разлике) су Елен Сиксу (Hélène Cixous) и Јулија Кристева (Julia Kristeva). Оне такође критикују западно мишљење које је засновано на бинарним опозицијама, тј. модернистички дуализам у којем је жена дефинисана као „други”. С обзиром да су полазиле од тога да је језик значајан фактор у потчињавању жена, тј. да осим што осликава друштво, он га и ствара, француске феминисткиње су сматрале да треба мијењати тај језик, чиме би се утицало на промјену друштвене реалности. Сматрале су да се стање може промијенити ако се поремети структура патријархалне мисли и симболички ред, па је стварање женског писма било један од покушаја да се дестабилизује и релативизује универзални дискурс. Женско писмо за њих није било једноставно све оно што пишу жене, већ је „женско писмо пре свега простор изражавања, афирмисања и задовољства у различитости”. (Секулић, 2011:197)

Иако му је циљ био открити и уписати сасвим нова позитивна значења у појам жене, феминизам „разлике” је често критикован као есенцијалистичка позиција. Ипак, овај правац је уважавао разлике кроз заговарање вишеструке родности и сексуалности. Јулија Кристева се рецимо залаже за „демасификацију проблематике разлике”. Конфронтације између мушкараца и жена уједињених на основу цјеловитих групних идентитета нису никакво рјешење. Зато сматра да би демасификација довела до „дедраматизације борбе на смрт/.../ између полова”. Сматра да би се сукоби ријешили и разлике помириле најбоље на индивидуалном нивоу гдје се највише и осјећају. (Кристева, 1990) Политичке импликације овог феминистичког приступа који датира из седамдесетих година двадесетог вијека су и данас важне када је у питању бобра за родну равноправност. „Барем у три аспекта овај правац се показује као релевантан у савременим феминистичким политичким захтевима: кроз захтев за позитивном политичком дискриминацијом, захтев за ревизијом друштвених вредности и циљева у правцу уважавања различитости и другости (који се не ограничава на пол), као и кроз захтев за афирмисањем и подржавањем отварања академског простора за алтернативне приступе знању, што укључује и промовисање студија рода.” (Секулић, 2011: 198)

Наше полазиште је искључиво антиесенцијалистичко у том смислу да сматрамо да нити биолошке, нити психолошке разлике не могу бити суштина која детерминише родне разлике. У супротности са есенцијализмом је друштвени конструктивизам. Крис Брикел (Brickell, 2006) сматра да се у различитим

дисциплинама због различитих приступа друштвени конструктивизам различито тумачи. Он издваја неколико социолошких приступа који су истраживали род и сексуалност који би се могли сврстати у друштвени конструктивизам: историцизам, симболички интеракционизам, етнометодологија и материјалистички феминизам. Сваки приступ је имао посебан допринос у разумијевању различитих аспеката рода и свима је заједнички антиесенцијализам. Историцизам је указао на контингентност друштвених структура и идентитета, а када је конкретно род у питању указао је на различита практовања и перцепције родних односа и сексуалности у оквиру различитих култура у различитим историјским периодима. Допринос симболичког интеракционизма и етнометодолошког приступа је у виђењу *рода као постигнућа* на дневном нивоу и то кроз интеракцију и језик.¹⁴ Материјалистички феминизам је повезао радикално антиесенцијалистички приступ роду и сексуалности са социо-структуралном анализом која вуче коријене из марксизма, чиме је друштвени конструктивизам стављен у контекст односа моћи и неједнакости. (Brickel, 2006)

Поред антиесенцијализма, који је карактеристичан за већину савремених феминистичких праваца, не само за материјалистички феминизам, важна одлика наше теоријске парадигме је полазиште да је непотребно давати предност структурним факторима у односу на културне када су у питању разлози опстајања родне неравноправности. Проблем позиционирања у одређени феминистички правац произилази и из дебата које се воде око тога шта се подразумева под материјалним (Rahman & Witz, 2003). Послије вишедеценијских расправа и напретка у разумијевању патријархата, данас већина феминисткиња марксистичке струје прави отклон од искључивог економског редукционизма. Са друге стране, економски односи често јесу занемаранивани у анализама феминисткиња из постмодернистичке струје. Материјалистички феминизам (Gimenez 2000, Hennessy & Ingraham, 1997, Jackson, 1996, 1998, 2001, Fraser, 1995, 1997a, 1997b) покушава да оде корак

---

¹⁴ Крис Брикел (Chris Brickell) истиче да се увиди који су потекли из етнометодолошког приступа и симболичког интеракционизма често приписују постструктуралистичкој мисли, па даје примјер да је перформативност рода о којој говори Џудит Батлер заправо другачије названа, много раније изнешена теорија о роду као постигнућу, и то на дневном нивоу кроз интеракцију и језик, нпр. Ервинг Гофман (Erving Goffman), Кендас Вест (Candace West), Дон Зимерман (Don Zimmerman). (Brickel, 2006)

напријед, да користи знања постмодерног феминизма, али да не упадне у политички штетну замку становишта да ван језика ништа не постоји.

1.2. Материјалистички феминизам

Материјалистички феминизам је настао седамдесетих година у Француској. Једна од најранијих представница овог правца је Кристин Делфи (Christine Delphy). Настао је као опозиција класичном марксизму и феминизму разлике. Материјалистички феминизам је у потпуности одбацио позицију феминизма „полне разлике” према којој постоји нека унутрашња есенција када су у питању пол и род. Према мишљењу представница материјалистичког феминизма разлика се ствара кроз односе моћи, људи нису маргинализовани зато што су различити, већ их је маргинализација учинила различитим, па зато нагласак на полним или родним разликама не може бити од помоћи. Одбацују мит који натурализује субординацију жена о „примордијалном мушком снабдјевачу” који сугерише да су све жене, мање или више, биле онеспособљене мајчинством које их је тјерало да се ослоне на подршку мушкараца. Кристин Делфи критикује овакву верзију преисторије која се користи да објасни еволуцију постојећег система. (Delphy, 1984: 8) „Мушкарци и жене су друштвене групе које су дефинисане једна у односу на другу и не могу постојати без супротне категорије.” (Jackson, 1998: 135) Категорије мушкарци и жене су дефинисане њиховом позицијом у оквиру родне хијерархије која има непорециву материјалну и друштвену реалност. Овај феминистички правац ставља акценат на стварање, продукцију знања. Ово знање не може бити објективно, већ је „људски, друштвени конструкт и стога служи интересима одређених друштвених група” (Jackson, 1996: 149).

Стиви Џексон (Stevie Jackson) издваја двије групе теоретичарки у оквиру овог правца: материјалистички феминизам који је остао чврсто везан за домен друштвеног и материјалистички феминизам који је потекао из филозофије, културних студија или студија књижевности. (Jackson 2001)

У прву групу можемо сврстати Кристин Делфи (Christine Delphy), Колет Гијома (Colette Guillaumin), Моник Витиг (Monique Wittig) које су биле инспирација за Стиви Џексон. Оне су радикалне феминисткиње по томе што им је објекат анализе био прије свега патријархат, а не капитализам. Од

марксистичког феминизма су направиле корак даље јер су скренуле пажњу на нову врсту производње материјалног која не спада у капиталистички начин производње. Делфи је указала на то да није однос жена према капиталистичким средствима производње оно што одређује класу жена, већ њихова позиција у оквиру експлоативних односа у оквиру породице чија је окосница брак односно институционализована обавезна хетеросексуалност. Дакле, брак је заправо стављао жену у неједнак, инфериорни положај (Lovell T., 2004).

Друга група феминисткиња има за циљ да направи синтезу традиције марксистичког феминизма и такозваног „културног преокрета” који је Мишел Барет (Michelle Barrett) окарактерисала као прелазак феминистичког нагласка са „ствари” (као што је женски рад и насиље мушкараца) на „ријечи” (језик, субјективност и питање репрезентације) (Jackson, 2001:283). Овај други правац мишљења потиче из Сједињених Америчких Држава, а најзначајније представнице су Розмари Хенеси (Rosemary Hennessy), Дона Лондри (Donna Laundry) и Крис Инграхам (Chrys Ingraham). Хенеси и Инграхам у уводу за књигу „Материјалистички феминизам: ридер о класи, разлици и животима жена” (*Materialist Feminism: A Reader in Class, Difference, and Women's Lives*) (Hennessy & Ingraham, 1997) који носи наслов „Поновно захтијевање антикапиталистичког феминизма” (*Reclaiming Anticapitalist Feminism*) објашњавају да желе да укажу на потребу да се скрене пажња на важан, како практични тако и теоријски, допринос развојног идејног пута од марксистичког до материјалистичког феминизма, зато што је, како наводе, искључив акценат у академским круговима стављен на анализу културе и језика. Хенеси разликује материјалистички феминизам од социјалистичког феминизма по томе што прихвата постмодернистичке концепције језика и субјективности.

Постмарксистичке феминисткиње се углавном баве идеолошким, државним или културним праксама и разумијевају промјену у терминима борбе око репрезентације. Већина постмарксистичких феминисткиња, како кажу Хенеси и Инграхам, тврде да је њихова анализа материјалистичка (неке се и сврставају у материјалистички феминизам), а заправо припадају правцу културног материјализма. Некада су ове феминисткиње, док нису у великој мјери прихватиле утицаје „културног преокрета” биле усмјерене на повезивање производње знања и формирање идентитета са капитализмом као глобалним системом. Међу њима су Друсиле Корнел (Drucilla Cornell), Ненси Фрејзер

(Nancy Fraser), Мишел Барет (Michele Barrett), Дона Харавеј (Donna Haraway) и Ирис Јанг (Iris Young). (Hennessy & Ingraham 1997)

Стиви Џексон (Jackson, 2001) у чланку „Зашто је материјалистички феминизам (још увијек) могућ и неопходан?” (*Why a materialist feminism is (still) possible - and necessary*) прави разлику између друштвеног конструкционизма који је основа материјалистичког феминизма, са једне стране и културног конструкционизма, са друге. За разлику од културног конструкционизма (она га везује за скорију постструктуралистичку традицију) који у мањој мјери ставља акценат на важност структуре, друштвени конструкционизам је теорија која види род као конструисан како на нивоу мишљења и интеракције, тако и кроз структуре подјеле рада, хетеросексуалног брачног уговора итд. Ова теорија разлоге друштвене опресије жена види у конкретним друштвеним контекстима, друштвеним структурама, не губећи из вида утицај патријархалне културе и дискурса. „Многе материјалистичке феминисткиње, иако и даље наклоњене структурној анализи, направиле су отклон од „гранд теорија” ка емпиријски утемељеном раду на специфичним питањима и контекстима.” (Jackson, 2001:286) Овакав приступ одговара стварању „теорија средњег обима”, омогућава фокусирање на специфичности друштвеног и историјског контекста, институције и односе, нуди утемељене генерализације и теорију гради кроз емпиријска истраживања. „Овај приступ је отворенији, електичнији, више него што инсистира на теоријској чистоти, он се користи концептуалним алатима који изгледају корисни за одређену намјену, прије него што је вођен догматском вјерношћу одређеном сету концепата.” (Jackson, 2001:286)

Као што смо видјели, термини постмарксистички феминизам, материјалистички феминизам, културни материјализам веома су блиски. Теорија Ненси Фрејзер се не може једноставно сврстати и класификовати (нпр. Хенеси Фрејзер некад сврстава у постмарксистичке (Hennessy & Ingraham, 1997), некад у материјалистичке феминисткиње (Hennessy, 2013:47) али је свакако у најближој вези са овим правцима.

Теорија Ненси Фрејзер се сврстава у критичку теорију, а посебно се ослања, али и критички поставља према теорији представника друге генерације критичке теорије Јиргена Хабермаса (Jürgen Habermas). Хабермас осмишљава свој концептуални оквир који ставља акценат на комуникативну димензију друштва за коју је централан појам јавне сфере као институционализованог

простора за дискурзиву интеракцију, тј. простора гдје грађани расправљају о заједничким питањима. То је сфера дебате и разговора у циљу веће демократичности друштва, концептуално различита како од политичке, тако и од економске димензије (Fraser, 1990: 57). На примјеру родних, али и класних неправди, Ненси Фрејзер указује на недостатке Хабермасове теорије јавне сфере. Она се ослања на Хабермасов теоријски оквир који сматра корисним, али доводи у питање неке важне премисе његове теорије. (Fraser 1990) Кроз указивање на потпуно занемаривање проблема рода у оквиру Хабермасове теорије комуникативне акције (*Theory of Communicative Action*) (Fraser, 1985) она показује слабе тачке и празнине у тој теорији. Указује на то да буржоаско-либерална јавна сфера не може успјешно служити демократизацији друштва ако је претпоставка функционисања јавне сфере стављање различитих облика системских неправди и статусних разлика у заграде. Иако формално доступна за све, тако осмишљена јавна сфера је смјештена у шири контекст систематских неправди што онемогућава равноправну дебату. Према Ненси Фрејзер, да би постојала равноправна дебата, те неправде је потребно прво елиминисати.

Ненси Фрејзер види у пролиферацији јавних сфера пут ка већој демократичности друштва, за разлику од Хабермаса, који као идеал поставља јединствену јавну сферу. Она критикује премису да би јавне расправе требало да се тичу питања заједничког, а не приватних интереса. Не постоји нека јасна објективна граница која би одредила шта би то било јавно, а шта приватно питање, већ се до ње долази у самом дискурзивном процесу. Она даје примјер насиља над женама у породици које се често сврстава у приватну сферу, што значи да проблем не добија шансу да буде узет у разматрање у оквиру јавне сфере, већ остаје да буде проблематизован у специјализованим дискурзивним аренама у оквиру породичног права, кроз социјални рад, психологију „девијантности” и слично.

Ненси Фрејзер критикује још једну претпоставку буржоаске јавне сфере како је Хабермас види, а то је стриктна подијеленост државе и цивилног друштва и то цивилног друштва које по дефиницији јесте невладино јавно мишљење. Како Фрејзер истиче „управо тај невладин карактер јавне сфере додјељује ауру независности, аутономије и легитимитет „јавном мишљењу” које се у њој генерише.” (Fraser, 1990:75) Буржоаска концепција јавне сфере и јавног мишљења које је у потпуности одвојено од процеса одлучивања, према Фрејзер,

нису адекватни за критику граница постојеће демократије касних капиталистичких друштава. (Fraser 1990)

Ненси Фрејзер у интервјуу са Веј Шаопин (Wei Xiaoping) (Fraser & Xiaoping, 2013) говори о томе у каквом су односу Хабермасова и Марксова теорија. У нашем раду нема мјеста ширем представљању ове теме, али је важно укратко поменути како на њу гледа Ненси Фрејзер да би се разумјела теоријска позадина њеног мишљења. Она истиче да Хабермас жели да оснажи, а не да одбаци Марксову теорију. Хабермас углавном прихвата начин на који Маркс представља динамику акумулације капитала, али Хабермас живи у другачијем контексту државно контролисаног капитализма, у периоду прије доласка глобализације и неолиберализма, па се више бави бирократизацијом друштва и њеним утицајем на сфере живота које се не тичу искључиво посла, као што су породица, јавна сфера, потрошња, медији и слично.¹⁵ На сличан начин и Ненси Фрејзер покушава да развије своју теорију коју покушава да усклади са још увијек корисним аспектима традиције критичке теорије, са друштвеним промјенама, али и са теоријским напретком другачије теоријске провенијенције. Ауторка мијења своје концепте и прилагођава их у складу са појавом нових друштвених феномена и сукоба, што је уосталом у складу са њеним методолошким приступом који инсистира на историјском контексту.

---

¹⁵ Ненси Фрејзер истиче да је важна разлика између Маркса и Хабермаса то што Хабермас додаје бирократизацију и „свијет живота” (*lifeworld*) као предмете анализе на системском нивоу. Код Маркса су економски односи главни узрочник друштвених конфликта и неправди, док Хабермас посматра бирократизацију као „базичну системску динамику модерних друштава, не мање важну од динамике акумулације капитала, на коју се бирократизација такође не може свести.” (Fraser & Xiaoping 2013:260) Такође, Фрејзер објашњава да је по питању моралне и политичке теорије, Хабермас либерал, а са друге стране, када је у питању социјална и економска теорија, „неортодоксни марксиста”. Овдје видимо још једном утицај Хабермасове мисли на Ненси Фрејзер која на свој начин, као и Хабермас покушава да споји ове често супротстављене теоријске традиције. Маркс објашњава на који начин класна стратификација функционише и репродукује се кроз експлоатацију рада и настанак вишка вриједности, па му морална филозофија није потребна да објасни да је то погрешно. Са друге стране, Хабермас не третира експлоатацију као пуку чињеницу, већ анализира интерпретације и вриједносне судове када је у питању експлоатација. Према Хабермасу не постоје трансцендентални извори вриједности и исправног, већ се норме стварају у оквиру друштвеног живота (што је и Марксово мишљење). Ипак, Хабермас се за разлику од Маркса, бави условима под којима људи комуницирају – па је најважније питање да ли су то услови једнакости или нису? Фрејзер објашњава да Хабермас жели да укаже на нормативност која је већ дио комуникације. Он сматра да је „идеализујућа снага” (*idealizing force*) дио комуникације, па кад људи имају неке захтјеве, они их оправдавају тиме што дају аргументе зашто је то *исправно*, а не само зато што *нешто желе*. Хабермас говори да би у неким идеалним условима у којима не би постојале асиметрије у моћи и интересима договор кроз комуникацију био могућ, али не и у реалном свијету. (Fraser & Xiaoping, 2013)

1.3. Феминистичка теорија Ненси Фрејзер

Ненси Фрејзер, указујући на непотребност супротстављања или бирања између *критичке теорије* и *постструктурализма*, своју теорију формулише кроз призму њених практичних и еманципаторских могућности. (Fraser 1997b) Она прави аналитичку разлику између дистрибуционих неправди и неправди у признању, али су и једна и друга неправда једнако стварна у свом постојању и ефектима. Фрејзер сматара да је проблем непризнавања такође материјалан и не види га као проблем који може бити сведен само на питања културне природе. Дакле, наша најшира теоријска позиција је блиска размишљањима Ненси Фрејзер у том смислу да сматрамо да је потребно задржати ову аналитичку разлику између економске класе и друштвеног статуса, који су у пракси испреплетане неправде (али које не могу бити сведене једна на другу) које можемо исправити само ако радимо како на редистрибуцији (социјалистичке политике - „стара лјевица”), тако и на признавању (политике идентитета или такозвана „нова лјевица”).

Према мишљењу Кевина Олсона (Kevin Olson) теорија Ненси Фрејзер је и данас релевантна и изазива теоријске дебате зато што је показала да „културне политике” и „социјална демократија” нису нужно међусобно искључива политичка становишта, па је дебату са те супротстављености скренула на питање интегрисања ове двије струје, указујући на међусобне тензије. По његовом мишљењу предности њене теорије су још и то што она успијева да данашњу прилично хаотичну друштвену сцену учини сагледивом и разумљивом и то што успијева да пронађе тачке које повезују наизглед изоловане борбе за правду не само међусобно, већ и са широм сликом. (Olson, 2008:8)

Неправде у дистрибуцији и признању међусобно појачавају једна другу дијалектички. Фрејзер објашњава да су „сексистичке и андроцентричне културне норме институционализоване кроз државу и економију, док економски неповољан положај жена ограничава њихов „глас” забрањујући једнако учешће у стварању културе у јавним сферама као и у свакодневном животу. Резултат је опасан круг културне и економске субординације.” (Fraser, 1995:73) Андроцентрична норма није само последица, она је и узрок. За наше истраживање је то важно, јер у промјени те норме и родних предрасуда видимо потенцијал за унапређење родне равноправности.

Ова теорија је за наш рад важна зато што се бавимо стереотипима који рефлектују постојање андроцентричне норме која утиче на све аспекте живота људи. Беневољентни сексизам и изражавање позитивних стереотипа о мушкарцима и женама је значајно мјесто изражавања андроцентричне норме. Жене и мушкарци су категорије конституисане кроз родне улоге и кроз хијерархију која некад бива представљена као комплементарност и надопуњавање између мушкараца и жена. Зато укидање неправде захтијева деконструкцију ових категорија. Културна политика вођена циљем да деконструише бинарну родну разлику кроз релативизацију родних разлика и односа може значајно да утиче на промјену патријархалних вриједности.

Ненси Фрејзер полемише са Ричард Рортијем (Richard Rorty) о томе зашто елиминисање предрасуда није довољно да би се ријешило проблем неправди у признавању. Рорти се пита зашто не би било довољно да се љевица посвети редистрибуцији и једноставној борби против предрасуда која би се сводила на васпитање по принципу да разлике нису битне и да им не треба посвећивати пажњу. Он сматра да није потребно користити концепт „признавања културе и различитости”, већ да проблем непризнавања може да се рјешава указивањем на универзалне, заједничке особине, а не нужно истицањем специфичности група. Фрејзер објашњава да се непризнавање не своди само на изражавање предрасуда (под којима подразумијева негативне ставове), већ се непризнавање изражава кроз „институције и праксе које регулишу друштвену интеракцију у складу са нормама које спречавају паритет. Обзиром да оне функционишу испод границе свијести, једино напор у циљу промјене тих институција и пракси може исправити неправду.” (Fraser, 2008:86) Њен приступ је свеобухватан и у том смислу што показује да се непризнавање не може увијек ријешити указивањем на заједничке особине и људскост, већ је некада потребно признати различитост да би се неправда отклонила (нпр. онемогућавање породилског одсуства од стране послодавца је полна дискриминација која се не може ријешити у терминима опште људскости зато што се женама не ускраћује право које уопште могу да имају мушкарци). Неправду често доносе и сами класификаторни системи који захтијевају сврставање у неку од категорија (хомо или хетеросексуалци, мушкарци или жене, црнци и бијелци) које поништавају комплексност идентитета, па у том случају деконструкција може бити политички корисна када је у питању статусна субординација. То је уједно и њен

одговор на Рортијеву примједбу да је деконструкција корисна само у академском окружењу, али да нема политичку примјену.

Централна тема којом се бави Ненси Фрејзер је питање правде у вријеме „постсоцијалистичких прилика”. За Ненси Фрејзер најшире значење правде је паритет (равноправност) учешћа. „Према радикално-демократској интерпретацији принципа једнаке моралне вриједности, правда захтијева друштвено уређење које дозвољава свима да учествују као једнаки у друштвеном животу. Превазилажење неправде значи укидање институционалних препрека које спречавају неке људе да заједно са другима учествују као пуни партнери у друштвеној интеракцији.” (Fraser, 2013:193) „Постсоцијалистичке прилике” се у њеној теорији односе на предоминантно расположење које прати пад реалсоцијализма када је очигледно делегитимисани друштвени егалитаризам уступио мјесто фундаментализму слободног тржишта. Ипак, она не истиче чврсту спрегу између пропасти социјалистичког имагинаријума и распада Совјетког Савеза и реалсоцијалистичког система. Да је само проблем био реалсоцијализам¹⁶, сматра Ненси Фрејзер, онда би егалитаристичка стремљења демократских социјалиста могла нарочито да дођу до изражаја након урушавања „стаљинистичког албатроса”. Међутим, до тога није дошло, већ је пад Совјетског Савеза не само донио пад реалсоцијализма, већ је исисао сву енергију из већине покрета са социјално-егалитарим аспирацијама.¹⁷ Ипак, она не сматра да такве иницијативе уопште више не постоје, јер је и сама дио једне, али сматра да се чак ни највеће радничке и лијево оријентисане политичке партије не боре за дистрибутивну правду на озбиљан начин, барем не на националном нивоу. (Fraser, Gomes-Muller & Rockhill, 2009) Оно што карактерише постсоцијализам је непостојање увјерљиве

---

¹⁶ Ненси Фрејзер користи термин *communism* онда када жели да укаже на оно што ми означавамо термином реалсоцијализам, зато што комунизам посматрамо као коначну фазу социјализма која никад није реализована

¹⁷ Свакако да социјално-егалитарне аспирације о којима говори Ненси Фрејзер нису у западним земљама и код нас (за вријеме социјалистичке Југославије) биле изражаване на исти начин, па је и пут развоја феминизма био различит, о чему у контексту теорије Ненси Фрејзер говори и Адријана Захаријевић (Захаријевић, 2014), али ова теорија препознаје глобалне тенденције које се свакако могу примијенити и на нашу постсоцијалистичку политичку ситуацију због јасне усмјерености на прилагођавање западним друштвеним и политичким трендовима, као и због процеса придруживања Европској Унији који усмјерава политику држава које теже придруживању. У овом раду карактеристичан развој борбе за родну равноправност на просторима социјалистичке Југославије је описан у одјељку Родна равноправност у Црној Гори, а такође, те специфичности су један од важних аргумената нашег критичког сагледавања одређених аспеката теорије и скале амбивалентног сексизма.

визије која би била алтернатива постојећем стању, немогућност повезивања политика идентитета и политика једнакости, тј. непомирљива раздвојеност нове и старе левнице, и на крају, поновно појављивање економског либерализма. (Fraser, 1997a) Она говори о потреби да се занемарене политике једнакости које промовишу редистрибуцију поново актуелизују, али не на рачун политика идентитета, већ у сарадњи са њима. Једнакост или разлика, редистрибуција или признање, социјалне политике или културне политике, све су то лажне антитезе, сматра Ненси Фрејзер. (Бенхабиб, Батлер, Фрејзер & Корнел, 2007)

У књизи „Судбина феминизма – Од државног капитализма до неолибералне кризе” (*Fortunes of Feminism – From State Managed Capitalism to Neoliberal Crisis*). (Fraser, 2013) Ненси Фрејзер говори о историји другог феминистичког таласа као о драми у три чина. У првом чину феминисткиње су у периоду после Другог свјетског рата, у друштвима у којима је постојао државни капитализам, указивале на дубоко укоријењени андроцентризам капиталистичког система. Такође, критиковале су и искључиви фокус доминантне социјалдемократске политичке орјентације на редистрибуцију. Феминистички покрети су државу благостања узимали као нешто већ дато, као полазишну тачку за дјеловање и проширивање егалитарних захтјева са класе на род. У другом чину, у складу са промијењеним политичким приликама, са урушавањем социјалистичког имагинаријума, феминисткиње се окрећу од „редистрибуције ка признању”. У том „другом чину”, с обзиром да ородњавање социјалистичког имагинаријума није више било могуће у промијењеним „постсоцијалистичким” политичким условима, женски покрет се уклапа у нови политички дискурс и родну правду приказује кроз „признавање разлике”, па се акценат ставља на културну политику. „У немогућности да трансформишу дубоке родне структуре капиталистичке економије, феминисткиње су се радије бавиле неправдама које су укоријењене у андроцентричним патернима културних вриједности или статусним хијерархијама.” (Fraser, 2013:4) Иако то није била њихова намјера, резултат је био допринос скретању пажње са питања редистрибуције и економске неправде. „Данас, ипак, перспективе које су усмјерене само на признање немају кредибилитет. У контексту ескалирајуће капиталистичке кризе, критика политичке економије опет добија централно мјесто у теорији и у пракси.” (Fraser, 2013: 5) „Трећи чин” је у току и феминистичка борба се према овој ауторки мора водити на три фронта:

1. редистрибуција (прерасподјела), 2. признање и 3. заступљеност или представљање. Феминистичка теорија мора укључити „економске” захтјеве из првог чина, али такође не занемарујући „културне” увиде из другог чина.

Иако је дуго година њена теорија обрађивала само ове двије врсте неправди, данас је теорија Ненси Фрејзер проширена и тиче се неправде која се тиче незаступљености или непредстављености. (Fraser, 2005, 2007) Глобализација је донијела нову димензију неправде, а она је „политичке” природе. Схватање да је територијална држава терен за борбу за правду није више у складу са друштвеном реалношћу на коју је утицала глобализација. Транснационалне снаге и капитал имају све јачи утицај на живот људи, а са друге стране се тежи слабљењу државе. Држава више не може у потпуности да буде адреса за обраћање када је у питању рјешавање неправде. Мултинационалне компаније често спроводе неправду, али не постоје адекватне институције које би биле надлежне за рјешавање таквих проблема. Ненси Фрејзер говори о погрешном политичком оквиру. Држава у тренутним околностима више није адекватан политички оквир, тј. није довољно да људи могу да захтијевају правду у том оквиру, зато што се многе неправде спроводе ван њега.

Иако се Ненси Фрејзер у скоријим радовима (Fraser, 2005, 2007, 2013) бави трима врстама неправде: неправдом у редистрибуцији, неправдом у признању и неправдом у политичком представљању, осврнућемо се прво на њене раније радове и њено разумијевање рода као парадигматског бивалентног колектива и дводимензионалне неправде. Након тога ћемо детаљније описати њено виђење треће димензије неправде коју она назива политичком.

Ненси Фрејзер посматра род и расу као парадигматске бивалентне колективе јер оба имају политичко-економску и културно-врједносну димензију које подводи под концепте редистрибуција и признање. Род је у основи подјеле на плаћени „продуктивни” и неплаћени „репродуктивни” рад и рад у кући, гдје жене имају примарну одговорност за неплаћени рад. Такође, род је у основи подјеле на високо плаћене послове које углавном обављају мушкарци и слабије плаћене послове које углавном обављају жене. Као резултат имамо политичко-економску структуру која производи родно специфичене начине експлоатације, маргинализације и депривације. Да би се ова неправда исправила потребно је

укинути родну подјелу рада како између плаћеног и неплаћеног посла, тако и у оквиру самог плаћеног посла. (Fraser, 1995).

Ипак, род није само политичко-економска, већ је и културно-вредносна диференцијација. Главна одлика родне неправде је андроцентризам: тенденција да се све особине које се доводе у везу са маскулиношћу привилегују. Културни сексизам је пратећа појава: тенденција да се све што је схваћено као феменино, женско посматра као мање вриједно. Ова девалуација је заправо неправда у признању и изражена је кроз сексуалну експлоатацију, сексуалне нападе, насиље у породици, кроз тривијализацију и објектификацију у медијима, подцијењивање у свакодневном животу, дискриминацију изражену у ставовима, онемогућавању правне једнакости и уживања пуне правне заштите, уопште, кроз подчињавање андроцентричним нормама у односу на које жене изгледају као неадекватне или мањкаве у нечему. Ова врста неправде није чисто „суперструктурна”, тј. не припада само надградњи и не може бити исправљена само кроз политичко-економску редистрибуцију, већ захтијева независне иницијативе у области културе. Превазилажење андроцентризма и сексизма захтијева промјену културних вриједности које привилегују маскулиност (као и њихових изражавања како у законима, тако и у њиховом спровођењу). Неправде у дистрибуцији и признању међусобно појачавају једна другу дијалектички. (Fraser, 1995) Андроцентрична норма није само последица, она је и узрок. За наше истраживање је то важно, јер у промјени те норме и родних предрасуда видимо потенцијал за унапређење родне равноправности.

Ненси Фрејзер објашњава зашто није довољно радити само на редистрибуцији или само на признању. Када су у питању конкретна рјешења, која су централна за њен рад, она говори о *афирмативним и трансформативним стратегијама* које се користе у борби против друштвених неправди, како када је у питању дистрибуција, тако и признавање. Критикује постојеће афирмативне стратегије и даје предност трансформативним стратегијама. Афирмативне стратегије су усмјерене на поправљање положаја угрожених група, а да се притом не доводи у питање друштвени систем који те неправде и генерише. Трансформативне стратегије имају за циљ деконструкцију саме културно-вредносне структуре, са једне стране, као и стварање неородњене политичко-економске структуре. (Fraser, 1995)

Афирмативне стратегије намијењене исправљању неправди у признавању потврђују особине угрожених група, што би на примјеру рода било слављење женствености. Оваква стратегија се може сврстати у беневољентни сексизам на институционалном нивоу. Примјер такве стратегије је плаћено родитељско боловање (одсуствовање са посла) само за жене, чиме се покушава позитивно вредновати женски допринос, али се међутим таквим мјерама заправо потврђују стереотипне родне улоге. Овакве стратегије не указују на то да је родна разлика друштвено конструисана, већ је још једном консолидују. Сматрамо да беневољентни сексизам функционише по истом принципу, тј. да кроз позитивно вредновање „женских” особина заправо потврђује природност родних разлика које у себи носе статусну разлику. Ипак, потребно је направити разлику између давања предности женама у традиционално „женским” сферама, као што је породилско боловање и давања предности у оним сферама у којима су традиционално мушкарци доминирали (јавна сфера). Успостављање квота за жене у политици не би могло да се сврста у беневољентни сексизам на институционалном нивоу, док давање пензија женама после 15 или 25 година радног стажа ако имају троје или више дјеце то свакако јесте.¹⁸

Афирмативна редистрибуција је такође проблематична зато што не успијева да утиче на дубоко родно одређену политичку економију. Ова стратегија либералног феминизма у држави благостања има за циљ да обезбиједи једнак удио жена у образовању и постојећим радним мјестима не мијењајући на било који начин саму структуру образовања и тржишта, али не успијева да ријешити проблем неплаћеног посла жена код куће и родну подјелу рада. Такође, ненамјераване последице ових стратегија су и означавање жена као незасите инферорне групе која увијек тражи више и више. Дакле, покушајем исправљања дистрибуционе неправде наноси се додатна неправда у признању. (Fraser, 1995)

Ненси Фрејзер сматра да су трансформативне стратегије редистрибуције и признања најбоља комбинација за борбу против постојећих неправди, комбинација са најмање негативних последица. Дакле, социоекономска политика социјалистичког феминизма и културна политика феминизма

---

¹⁸Таква иницијатива постоји у Црној Гори, па је предлог измјене закона о социјалној и дјечијој заштити, тј. „закон о мајкама” изгласан у Скупштини Црне Горе у јулу 2015. године. Исплате накнада женама по основу рођења троје или више дјеце су почеле 2016. године.

деконструкције су према овој ауторки практично рјешење са најмање негативних посљедица. Феминистичка деконструкција која има за циљ дестабилизацију родних дихотомија је добра комбинација са трансформативном социјалистичко-феминистичком редистрибуцијом. Феминистичка деконструкција има за посљедицу мултиплицирање родних идентитета који су флуидни и у сталној промјени. Социјалистичко-феминистичка редистрибуција би утицала на смањивање друштвене неједнакости, при чему је политика усмјерена на смањивање класне различитости уопште, а не издваја угрожене групе као „примаоце помоћи”. Као транзициона стратегија ова комбинација избјегава појаву озлојеђености коју подстичу афирмативне стратегије редистрибуције (које су такође транзиционе стратегије до дугорочног циља, а то је „друштво без родних разлика”). Трансформативне стратегије према овој ауторки промовишу реципроцитет и солидарност. Она прецизира да трансформативна редистрибуција може помоћи у елиминисању непризнавања које проистиче из политичко-економске структуре. Исправљање неправди у признавању које су укоријењене у културној структури, захтијева додатне независне трансформативне стратегије. (Fraser, 1995)

Једнако важна је и *трећа, политичка димензија неправде* која је испреплетана са економском и културном димензијом, па се Ненси Фрејзер залаже за повезивање напора да се превазиђу све три неправде у времену када се политички оквири мијењају и држава губи на значају. Политичка димензија правде одређује ко је укључен, а ко искључен, ко може, а ко не може да полаже право на праведну дистрибуцију и реципрочно признање. Ријеч је о питању оквира тј. питању успостављања критеријума друштвеног припадања. Специфично политичка неправда је *незаступљеност или непредстављеност*.

Ненси Фрејзер издваја *три нивоа политичке неправде*, односно незаступљености, а то су: *незаступљеност унутар оквира* (предмет дебата о предностима и манама различитих изборних система или на примјеру рода, питање учинковитости изборних квота као рјешења када је у питању недовољна заступљеност жена у политици), *незаступљеност ван политичког оквира* и *незаступљеност у креирању политичког оквира*. Мета-политичка незаступљеност је посебно видљива у времену глобализације. Ова врста неправде се највише осликава у томе што све чешће рука правде не стиже до моћних држава и транснационалних приватних моћника као што су страни

инвеститори и транснационалне компаније, као ни до управних структура глобалне економије који су изузети од демократске контроле, а са друге стране успостављају правила која подразумевају односе експлоатације. (Fraser, 2013: 198) У оваквој ситуацији они који су сиромашни и непризнати немају могућност нити одговарајући политички оквир који би нудио могућност политичке борбе са онима који их угњетавају. Овај ниво незаступљености ауторка назива „ко” ниво правде (ко је заступљен, а ко није у мета-политичком оквиру). Поред неправедне заступљености на овом нивоу, тј. поред непостојања институција које обезбјеђују равноправност у политичком учешћу на мета-нивоу, важна димензија неправде је и незаступљеност у креирању тог мета-политичког оквира. Овај ниво правде ауторка назива „како” ниво правде (како дефинисати и организовати мета-политички оквир). „Мета-политичка незаступљеност настаје онда када државе и транснационалне елите монополизују процес успостављања оквира, ускраћујући глас онима који могу бити оштећени у току тог процеса и блокирају стварање демократског форума гдје би захтјеви оних оштећених могли бити преиспитани и уважени.” (Fraser, 2013: 206) Ауторка сматра да се процес утврђивања мета-политичког оквира мора демократизовати.

Фрејзер истиче да нови концепт правде мора узети у обзир економске неправде, неправде у признању, као и политичке неправде, али да увијек мора бити отворен да у себе инкорпорира нову врсту неправде која би могла да постане очигледна у неком наредном периоду. Оно што би повезивало ову „онтолошку мултидимензионалност” је принцип паритета, једнакости у партиципацији или учествовању. Оно што је потребно увести је дијалогско преиспитивање премиса правде које би довело у питање неупитне, монолошке формулисане темеље досадашњег функционисања правде. Такође, тај демократски дијалог би морао бити у сталном контакту са мета-демократским институцијама које би биле надлежне за спровођење правде. У периоду када је вестфалски оквир правде задовољавао и покривао већину отворених питања, када би искрсло неко питање које се тицало питања „ко” које је превазилазило границе територијане државе тј. ко има право, а ко нема право на правду, та питања су рјешавана од стране елита у „задимљеним собама”. Како је у савременом свијету све више таквих примјера неправде, све се јасније од стране разних друштвених покрета формулишу захтјеви да се преиспитају и поново у

складу са новим околностима формулишу нехегемонске процедуре за управљање расправама о правним оквирима. (Fraser, 2007)

У оквиру књиге ”Редистрибуција или признање –политичко-филозофска размјена” (*Redistribution or Recognition – A Political-Philosophical Exchange*) Ненси Фрејзер полемише са Акселом Хонетом (Axel Honneth) о односу између редистрибуције и признања за које и аутор и ауторка сматрају да морају бити узети у обзир када је у питању сагледавање питања правде данас. Међутим, ту се њихова међусобна слагања углавном и завршавају зато што Аксел Хонет сматра да се питање дистрибуције може свести и бити ријешено кроз рјешавање неправди у признавању, док се Ненси Фрејзер залаже за теорију која би интегрисала ове двије врсте неправди тако да се не свде једну на другу. Она у овој књизи детаљније објашњава своју позицију и то на неколико нивоа: на филозско-моралном нивоу, на нивоу друштвене теорије и на политичком нивоу, како их она сама назива.

На филозофском нивоу најважнија питања која покреће и која додатно појашњавају њено становиште се тичу тога да ли је признање питање правде или самореализације, како можемо да разликујемо оправдане и неоправдане захтјеве за признањем и да ли правда подразумијева признавање специфичности одређених индивидуа или група или признавање заједничке људскости.

Што се првог питања тиче, она сматра да се правда прије треба посматрати кроз одредницу шта је „исправно”, него шта је „добро”. Аксел Хонет признање посматра у терминима само-реализације, тј. непризнавање као онемогућавање пуног субјективитета и постизања „доброг живота”. Са друге стране, Фрејзер непризнавање посматра у терминима правде, па представља свој „статусни модел признања” у коме се непризнавање не посматра као психичка деформација или препрека ка самореализацији, или једноставно као омаловажавање од стране других, већ представља „институционализоване односе субординације”. Дакле, „институционализовани патерни културних вриједности” који спрјечавају особе или групе да равноправно учествују у друштвеном животу су оно што чини неправду у признању. Она прихвата плурализам вриједности модерног доба који значи да постоје различита виђења шта је то „добар живот”, али она сматра да је њен „статусни модел” оно што може у себе да интегрише захтјеве за слободом и тражењем сопствене среће, али у оним границама у којима се не нарушава иста та слобода других људи.

Предност овог модела је што оно *погрешно* смјешта у друштвене односе, а не у индивидуалну или интерперсоналу психологију. Непризнавање се не повезује са искривљеношћу самосвјесности жртви или предрасудама опресора, већ са провјерљивим друштвеним препрекама које спречавају људе да буду пуни чланови друштва. Ово одвајање од психологије према Фрејзер даје нормативну снагу захтјевима за признањем. Она не пориче да непризнавање може да има психолошке посљедице, али своју теорију не заснива на психолошким објашњењима. Институционализоване норме које спречавају паритет у учешћу „су морално неодбрањиве, *независно од тога да ли искривљују субјективитет жртви опресије или не.*” (Fraser & Honneth, 2003: 32)

Такође, за разлику од Хонета, Фрејзер не сматра да треба поћи од тога да сви заслужују да буду друштвено цијењени, већ да сви треба да имају фер услове и једнаке шансе да се изборе за то. Она се залаже за дијалогске процесе одлучивања у којима они који траже правду кроз признање имају обавезу да укажу на постојање неправде која онемогућава паритет, али и да покажу да исправљање те неправде неће довести до неке друге неправде, тј. да неће неком другом ускратити паритет у учешћу. Фрејзер сама скреће пажњу на циркуларност процеса у коме они који немају паритет треба да се изборе за паритет за који могу да се боре само ако имају равноправну могућност да се чује и њихов глас. У том смислу, она предлаже постојање захтјева првог реда који подразумијевају рјешавање постојећих неправди, али и захтјеве другог реда који се односе на услове под којим се дијалог одвија, чиме се би се очувала могућност радикалне критике и промјене самог система. Такође, сматра да правда поред признавања универзалне људскости може у принципу да признаје и специфичности и различитости, али то да ли ће у конкретном случају бити призната различитост, она сматра да не треба да се решава на филозофском нивоу, већ практично, кроз сагледавање постојања препрека за паритет у учешћу у конкретном случају. (Fraser & Honneth, 2003: 48)

Када су конкретна рјешења и политичке стратегије у питању, као што смо већ поменули, Фрејзер даје предност трансформативним стратегијама у односу на афирмативне стратегије „у принципу”, али такође примјећује да је „у пракси” једноставније спровести афирмативне стратегије. Зато она предлаже „нереформистичку реформу” која подразумијева коришћење афирмативних стратегија када су у питању како диструбутивне, тако и неправде у признању

које припремају терен за коришћење трансформативних стратегија у будућности и промјену самог система који генерише неправде.

Ауторка скреће пажњу на „опасну везу” капитализма и феминизма. Феминизам другог таласа је у ери државног капитализма снажно критиковао 1. економизам, 2. андроцентризам, 3. етатизам и 4. вестфалијанизам. Ове критике су у ери неолиберализма попримиле неке двосмислености и свака на свој начин је стављена у службу јачања неолиберализма. „Оно што је почело као неопходни *коректив економизма*, временом се претворило у подједнако једностран културализам.” (Frejzer, 2012: 249) На овај начин је напуштена и критика капитализма.

Када је у питању *критика андроцентризма*, она је посебно помогла неолиберализам, јер му је дала „виши смисао”. У оквиру државног капитализма се подразумијевало да је мушкарац тај који зарађује „породичну плату”, а жена је прије свега задужена за одгајање дјете и можда неку додатну зараду. „У ‘неорганизованом’ либералном капитализму, тај идеал био је замењен новом нормом породице са два дохотка, без обзира на то што је стварност, на којој се темељи овај нови идеал, стварност ниских примања, смањене сигурности радног места, опадајућег стандарда живота, наглог пораста броја радних сати по домаћинству, погоршања рада у две смене — сада се ради у три или четири — и увећања броја домаћинстава која воде жене. Неорганизовани капитализам успео је да „ни од чега направи нешто“ нудећи нову, измаштану романсу женског напетка и родне правде.” (Frejzer, 2012: 250)

Феминистичка *критика етатизма* се односила на стављање грађана у односу на државу у пасиван положај који их није охрабривао да демократски учествују у политичкој борби, да сами формулишу своје потребе и захтијевају њихово задовољење. Дакле, феминисткиње другог таласа нису биле за укидање државних институција, већ за њихово унапређивање и стављање у службу доласка до родне правде. Нажалост, ова критика је била веома блиска неолибералној критици уплитања државе у економску и социјалну сферу, чији је успјех на крају резултирао укидањем различитих социјалних давања и пребацивањем одговорности на невладин сектор (посебно у земљама у развоју). То значи да су финансијери тог сектора који су углавном из земаља првог свијета постали примарни доносиоци одлука. „Становиште које је за циљ првобитно имало да промени државну моћ у сервис грађана за оснаживање и

досезање социјалне правде сада се користи да легитимише маркетингању и смањење државних трошкова.” (Frejzer, 2012: 252)

На крају, однос феминисткиња другог таласа према *вестфалијанизму* (идеја да је територијална држава одговарајући оквир за борбу за правду) је био амбивалентан. У пракси су своје захтјеве покушавале да остваре у оквиру појединачних држава, а са друге стране уочавале су и критиковале неправду у оквиру међународне заједнице. Међутим све више изражен процес глобализације указује на то да државни оквир није једини легитимни оквир за остваривање правде. Окретање феминисткиња међународном плану и „глобалном цивилном друштву” донијело је проблем као што су занемаривање питања прерасподјеле у корист преодминантног присуства питања признања на дневном реду међународне борбе за родну равноправност и окретање феминистичке политике невладином сектору. „Оно што је почело као спасоносни покушај да се изван државе-нације прошири обим правде завршило је - у неким својим аспектима - припојено административним потребама новог облика капитализма.” (Frejzer, 2012:253)

Дискурзивни феминизам, сматра Ненси Фрејзер, се отргао контроли и „феминисткиње га више не поседују и њиме не управљају – празан означитељ нечег несумњиво доброг (налик, можда, демократији), који може бити злоупотребљен и који ће бити коришћен за легитимизацију мноштва различитих сценарија, који нису сви редом посвећени родној правди.” (Frejzer, 2012:254)

Ауторка скреће пажњу да из свега поменутог не треба закључити да су феминистички идеали увијек већ осуђени на преозначавање у корист капитализма, и такође истиче да глобална економска криза окреће политику у другачијем постнеолибералном смјеру, те да феминизам може дјеловати на четири горе поменута фронта на нови начин. Прва линија борбе је *постнеолиберални антиекономизам*. Ако је првобитни антиекономизам другог таласа феминизма скренуо пазњу са класних неправди, тј. неправди у економској сфери, сада феминистичку критику треба повезати са критиком капитализма. *Постнеолиберални антиандроцентризам* би требало да буде критика која „не ставља у средиште свог система вредности плаћени рад, већ цени и некомодификоване делатности, укључујући старање.” (Frejzer, 2012) Криза неолиберализма пружа могућност да феминисткиње на нов начин критикују етатизам, овога пута не дајући шансу да заговорници маркетингање

искористе феминистички дискурс. *Постнеолиберални антиетатизам* би требало да утиче на јачање моћи јавности кроз партиципативну демократију у оквиру држава. Коначно, када је *постнеолиберална критика вестфалијанизма* у питању, Ненси Фрејзер сматра да је прави пут којим феминисткиње треба да иду, удруживање са другим прогресивним покретима и заједничко залагање за поствестфалски политички поредак, који би почивао на принципу субсидијарности и партиципације и самим тим био демократски на свим својим нивоима у оквиру међународне заједнице. (Frejzer, 2012)

За наш рад веома важна и релевантна критика теорије Ненси Фрејзер је критика Кристофера Зурна (Christopher Zurn) која се тиче статусног модела признавања који она предлаже (Zurn, 2008). Зурн препознаје предности овог модела наспрам модела који се заснива на идентитету, међутим он такође указује на потребу да статусни модел продуби и појасни. Он се фокусира на њено становиште да не постоји непризнавање које се одвија само кроз културу. У том смислу, он укратко формулише статусни модел: ”непризнавање се догађа само кроз институционално укоријењене, патерне културних вриједности које онемогућавају статус, а не кроз „слободно-пливајуће” ставове и симболичке патерне.” (Zurn, 2008:148) Зурн поставља питање разграничавања институционално укоријењених патерна културних вриједности и „слободно-пливајућих” ставова и симболичких патерна, како их је Фрејзер формулисала. То је питање шта је заправо нарушавање паритета учешћа, а шта није. „Мислим да би Фрејзер жељела теорију која би више могла рећи о најразличитијим мјестима институционалне утемељености него што то могу легалистичко-политичке теорије, у исто вријеме избјегавајући потребу да дубоко залази у психолошка стања друштвених актера, потребу коју критикује у супротстављеним теоријама непризнавања које се заснивају на идентитету.” (Zurn, 2008:162) Поред тога, он истиче проблем интеграције нормативног оквира са потребом да се демократски процес укључи и у теорију.

Ненси Фрејзер одбацује могућност формулисања неправде у психолошким терминима као што су онемогућавање самореализације и искривљена субјективност, што свакако не делегитимише и не чини непотребним социјално-психолошка објашњења механизма интеракције између психологије појединца и друштва која остају релевантна за боље разумијевање друштва и односа субординације. Отклон који она прави је прије

свега усмјерен на психолошка објашњења која деполитизују и код којих се експланаторна моћ своди на анализу породице.

Тачке сусрета између теорије амбивалентног сексизма, која се ослања на социо-структурни приступ, и теорије Ненси Фрејзер су социолошка перспектива коју обије дијеле, феминистичка орјентација да је потребно унаприједити статус жена у друштву, па самим тим и мијењати патријархалне структурне хијерархије, али и друштвене обрасце и норме, као и инсистирање на сагледавању емпиријске реалности кроз вријеме зарад информисаније теоријске аргументације. Данас је социјална психологија интердисциплинарно орјентисана и узима у обзир друштвени контекст, структуре и односе субординације. (Glick & Rudman, 2008, Васовић, 1995, 2007) Такође, усмјерена је и на емпиријска истраживања која могу да информишу демократски дијалог. Резултати ових истраживања се углавном свде на корелације и не указују на узрочно-последичне односе, али могу да укажу на међусобну повезаност неких друштвених феномена, што са своје стране може да продуби како научни, тако и друштвени дијалог.

Са друге стране, теорија Ненси Фрејзер претендује да разликује захтјеве за правдом који би доприносили паритету учешћа од оних који би га додатно угрозили, што омогућава разликовање истраживања усмјерених на елиминисање односа субординације и оних која је додатно продубљују (као нпр. истраживања која су усмјерена на потврђивање инфериорности жена, о чему ће у наредним поглављима бити ријечи). Налази и објашњења социјалне психологије су свакако материјал за демократски дијалог, и то систематичан, емпиријски информисан материјал који је уређен и добијен поштовањем одређених методолошких правила. Међутим, Ненси Фрејзер прави отклон од психологије која деполитизује, док то није случај са теоријом амбивалентног сексизма која друштвене хијерархијске односе моћи ставља у центар пажње. Социјална психологија разматра механизме одржавања друштвених хијерархија узимајући у обзир начине на које дјеловање појединаца бива ограничено структуром, институцијама, симболичким системом, заједничким вриједностима и односима моћи који су дио наведених аспеката друштвеног живота. Сматрамо да таква социјална психологија може да помогне у разликовању „институционализованих културних вриједности” и „слободнопливајућих дискурса” или макар у расвјетљавању тог односа.

Социјална психологија не даје само теоријске одговоре на које начине предрасуде утичу на продужавање родне неправде, већ своје претпоставке стално провјерава кроз емпиријска истраживања.

Теорија Ненси Фрејзер је општа парадигма од које полазимо. Ова теорија сагледава широки спектар проблема и узрока неправде који су испреплетани и међузависни. Ми ћемо прије свега истраживати родне стереотипе, увијек имајући у виду ширу слику представљену кроз теорију Ненси Фрејзер. Ипак, иако ова теорија обухвата неколико нивоа анализе: филозофски, социолошки и политички, сматрамо да приступ социјалне психологије може додатно да допринесе цјеловитијем и информисанијем разумијевању друштвене правде. Оно што родне предрасуде чини специфичним је њихова прескриптивност, тј. то што они представљају норму, правило и друштвени притисак.

У том контексту, беневољентни сексизам и изражавање позитивних стереотипа о мушкарцима и женама је значајно мјесто изражавања андроцентричне норме. Жене и мушкарци су категорије конституисане кроз хијерархију која некад бива представљена као комплементарност и надопуњавање између мушкараца и жена. Зато укидање неправде захтијева деконструкцију ових категорија. Културна политика вођена с циљем да деконструише бинарну родну разлику кроз релативизацију родних разлика и односа може значајно да утиче на промјену патријархалних вриједности. Релативизовање категорија мушкараца и жена и превазилажење предрасуда кроз културну политику се може постићи указивањем на заједничке особине, на сличности између мушкараца и жена, кроз указивање на ирелевантност родне припадности, кроз омогућавање видљивости и стављање у позитиван контекст родно нестандартних облика живљења, при чему ове стратегије имају шансу једино и само у контексту борбе за редистрибуцију и равноправно представљање свих људи. Значење маскулиности и фемининости је до краја неухватљиво и промјенљиво, али бројна истраживања показују да се нпр. доминантност и храброст у многим друштвима виде као маскулине особине, а пасивност и емотивност као феминине особине. Ипак, да би се утицало на промјену стереотипа, у сваком друштву се мора препознати који су то најзаступљенији стереотипи и гдје се традиционална разлика између мушкараца и жена највише задржала.

Досадашњи напредак у родној равноправности се може приказати у терминима *ширења круга фемининости*, тј. уласка жена у сферу маскулиности у циљу чега су урађени велики политички напори (како у културној, тако и у политичко-економској сфери). Много мањи напори су уложени у ширење круга маскулиности тако да обухвата и феминине особине. Тај подухват је тежак зато што је култура андроцентрична тј. фемининост повезана са инфериорношћу. Да би се на адекватан начин креирала културна политика, потребно је истражити у којим областима живота је андроцентрична норма веома истакнута и на који начин се изражава. Сматрамо да је приватна сфера посебно традиционално ородњена. Ова сфера стално генерише стереотипе који имају велики утицај и на ородњавање јавне сфере. „Не само да се родност производи у сфери свакидашњег живота, већ праксе и дискурси свакодневице стално изнова производе родне режиме карактеристичне за одређени друштвени контекст. Отуд је и највећи изазов за креаторе родних политика управо промена образаца свакодневице, промена образаца приватности.” (Благојевић, 2012: 34)

Дакле, најсажетије речено либерална парола „нека свако живи свој (родни) живот како хоће” може бити само циљ коме треба тежити, али не може бити полазиште иза којег неће бити никакве организоване политичке акције. Бинарно одређење рода се у многим сферама све више губи, али је и даље у другим областима веома често ригидно. Остаје питање, шта је са правима људи којима су потребне бинарне подјеле? Сматрамо да циљ није забранити постојеће доминантне обрасце живљења бинарног рода, већ је циљ створити друштво у коме смо сви/е слободни/е да бирамо. Ипак у постојеће обрасце родног живота су уткани односи моћи, који када би се промијенили, бинарна разлика више не би била иста, не би имала исто утемељење и могла би да се репродукује само на естетском нивоу. Односи моћи се могу препознати на свим друштвеним нивоима.

Наш допринос ће бити ограничен на истраживање и препознавање изражавања односа моћи кроз сексизам у виду родних предрасуда, са акцентом на оне изречене у позитивном тону, тј. беневоолентни сексизам.

2. Историјски преглед изучавања сексизма

2.1. Дефинисање појмова стереотипи и предрасуде

Да бисмо говорили о истраживању сексизма који се изражава кроз ставове (сексизам може имати и шире значење, о чему ће касније бити ријечи), прије свега се морамо осврнути на то шта су то ставови, предрасуде и стереотипи и на које проблеме се наилази при дефинисању ових термина. С обзиром да је у средишту овог рада амбивалентни сексизам, тј. позитивне и негативне родне предрасуде, евалуација је централна за наш рад, као и значење позитивног и негативног односа према женама.

Ставови се тичу свеукупних евалуација објеката (људи/предмета) на које се односе. Иако се раније сматрало да су те евалуације у одређеном степену позитивне или негативне, данас је јасно да ставови могу садржати и позитивни и негативни однос у исто вријеме. Ставови могу да проистичу из когнитивних информација - мишљења, из афективних информација (нпр. из осјећања према објекту става), као и из информација добијених из понашања (нпр. из претходних искустава са објектом става). (Haddock & Maio, 2004:20) Ставови имају когнитивну компоненту - мишљење о објекту става, афективну компоненту – емоције или осјећања према објекту става и конативну компоненту – спремност на одређено понашање према објекту става. Предрасуде спадају у ставове и имају поменуте три компоненте. (Pott, 1994:35)

Већина истраживача изједначава когнитивну компоненту става према некој социјалној групи са стереотипима о тој групи. (Eagly & Mladinic, 1989) Међутим, однос између предрасуда и стереотипа није тако једноставно дефинисати. Оно што се најчешће наводи као разлика је да стереотипи у себи садрже „зрнце истине”, да су много мање усмјерени на акцију, да су стереотипи дио нормалне социјалне перцепције и зато универзално распрострањени, а да су предрасуде мање промјенљиве, да су углавном негативне и у већој мјери засноване на емоцијама. (Михић, 2010а: 63) На практичном нивоу, тешко их је разликовати. Глик и Рудман нпр. говоре о стереотипима у значењу когнитивне компоненте, па кажу да иако су стереотипи обично дио предрасуда, то увијек не мора бити случај јер мала дјеча често имају предрасуде у виду негативног

односа и негативних емоција према некој групи, али не располажу стереотипним садржајем који би служио као објашњење. (Glick & Rudman, 2008:65) Са друге стране, Патриша Девин (Patricia Devine) указује на то да лична увјерења настају након стереотипа и новије су когнитивне структуре, зато што је показано да дјеца прво усвајају стереотипе, а тек касније могу критички да их преиспитују и да утврђују валидност тих стереотипа. (Devine, 1989:6) Људи могу посједовати знања о постојању стереотипа, али у исто вријеме не вјеровати у њих и не заступати их на свјесном нивоу, што значи да познавање стереотипа не води нужно предрасудама. Истраживања показују да се како код људи који имају изражене предрасуде, тако и код људи који немају изражене предрасуде, у присуству стереотипизираних група, стереотип аутоматски јавља, па људи који немају изражене предрасуде морају да уложе додатни напор да се ослободе таквих асоцијација. (Devine, 1989:6)

Ипак, у овом одјељку ћемо покушати да представимо основне карактеристике стереотипа и предрасуда, онако како их дефинише социјална психологија. Изучавање стереотипа и предрасуда у оквиру социјалне психологије траје већ скоро читав вијек. (Brown 2010, Васовић, 1995, 2007) Дефиниције ових појмова су бројне, а чак и оне око којих је постојао највећи консензус мијењале су се током овог периода. Такође, ове дефиниције су временом поједностављене. (Stangor, 2009: 2)

Липмен (Lippman) је 1922. године увео термин стереотип да означи типичну слику која пада на памет када се помисли на неку друштвену групу. (Dovidio, Hewstone, Glick & Esses, 2010:7) Ријеч стереотип нема добру репутацију међу људима, тј. најчешће се помиње у негативном контексту. „Рећи некоме за то што тврди да је стереотип, данас је друштвено допуштен начин да се каже како је глуп, необразован или бар недовољно „дубок“ и промишљен.” (Ђерић, 2005:76) Међутим, оно што одређује стереотипе као лоше није сам процес у којем се стварају, већ њихове последице. Зависно од угла гледања, можемо их посматрати као добре, практичне и корисне или као уопштене слике које никако не могу бити тачне за све чланове на које се односе. Генерализације о животињама, стварима и људима дијеле многе когнитивне одлике, али оно што прави разлику је шта се са њима дешава у друштвеном свијету, тј. какве последице производе. „Не постоји *a priori* разлог да се претпостави да су позитивне и негативне генерализације различите, осим у њиховим

посљедицама.” (Schneider, 2004:19). Веома је важно нагласити да стереотипи подразумијевају очекивања у односу на особине и понашања у новим ситуацијама. Они систематски утичу на то како људи перципирају и реагују на чланове неке групе. Стереотипизирањем ми сврставамо у групу људе који можда не желе да буду третирани као дио те групе. (Dovidio et al., 2010:8)

Категорија нетачности не може бити дистинктивна црта стереотипа. Информације добијамо како из личног искуства, тако и преко културе у којој живимо, а не можемо ни један ни други извор информација издвојити као тачнији. Некада и не желимо неке информације да добијемо из прве руке, тј. из личног искуства, јер то можда подразумијева суочавање са опасном ситуацијом, тако да знање које добијамо из културе у којој живимо остаје релевантно у одређеним случајевима. Такође, не постоје критеријуми који одређују за какво лично искуство може да се каже да је ваљано да би се успоставила генерализација. (Schneider, 2004:19)

Једна од најутицајнијих раних дефиниција предрасуда је дефиниција коју је дао Гордон Олпорт (Gordon Allport) у својој веома утицајној и цитираној књизи под насловом „Природа предрасуда” (*The nature of prejudice*) гдје је предрасуде дефинисао као „антипатију базирану на погрешној и нефлексибилној генерализацији” (Allport, 1954:9). Ова дефиниција је касније у више наврата исправљана и допуњавана. Проблематизовани су дјелови дефиниције који се односе на *нетачност*, *нефлексибилност* и *негативност*. Дио дефиниције који говори о предрасудама као о погрешној и нефлексибилној генерализацији је проблематичан, јер би то значило да ми можемо да одредимо објективне критеријуме по којима можемо да мјеримо шта је тачна, а шта погрешна генерализација, што би и када би се направио неки хипотетички тест за мјерење истинитости предрасуда било проблематично због могућности најразличитијих тумачења добијених статистика. Са друге стране, укључивање категорије истинитости при одређењу појма предрасуде није адекватно због релативистичке природе међугрупне перцепције. Група може себе да перципира као штедљиву, док друга група ту исту групу види као шкрту. Разлика није у тачности, већ у вредновању. (Brown, 2010:5) Такође, у дефиницији предрасуда не може стајати да су нефлексибилне, зато што се неке предрасуде заиста задржавају током цијелог живота, док су неке друге промјенљиве. (Schneider, 2005: 267)

Неки аутори указују на то да би дефиниције предрасуда требало да укључе и нека, само на први поглед, позитивна увјерења, осјећања и активности. Тако Џејмс Џонс (James Jones) дефинише предрасуде као „позитивне или негативне ставове, судове или осјећања према некој особи који су генерализовани из ставова или увјерења о групи којој та особа припада.” (Jones, 1997 : 10) Посматрање предрасуда као *антипатије* је била полазишна тачка за ауторе теорије амбивалентног сексизма. Глик и сарадници/це сматрају да се „субјективно позитивни ставови према женама могу сврстати у предрасуде јер служе оправдавању и одржавању субординације жена” (Glick et al., 2000: 764). Иза оваквог посматрања предрасуда стоји аргумент да многи интергрупни ставови, иако су на први поглед позитивног карактера, служе да одрже групу на коју се односе у субординираном положају, придајући јој значај и вриједност само у одређеним, мање битним сферама. Последица је да колико год позитивно и искрено осјећање стајало иза тих ставова, њихов ефекат је такав да ће прије додатно оснажити, него ублажити већ постојеће интергрупне неједнакости. (Brown, 2010:6)

После Другог свјетског рата, педесетих година двадесетог вијека, доминантан је био приступ са фокусом на индивидуалне разлике у оквиру којег су предрасуде биле повезиване са психопатологијом. Један од најутицајнијих индивидуалних приступа била је теорија Теодора Адорна (Theodor Adorno) и сарадника о ауторитарној личности која је појаву предрасуда објашњавала кроз психоаналитички оквир. Ова теорија и на њој заснована истраживања настали су из жеље да се објасне дешавања током рата, прије свега да се објасни како је настао нацизам. По овом приступу, васпитање дјеце које је подразумевало строгу дисциплину, кажњавање неконвенционалног понашања и пропагирање конвенционалног морала од стране родитеља доводило је до одређеног когнитивног стила тј. поједностављеног мишљења о свијету, људима и њиховим понашањима кроз ригидне категорије „доброг” и „лошег”. Овакав начин мишљења је стварао непромјенљиве стереотипе о друштвеним групама и непријатељски однос према мањинама и „девијантним” групама. (Brown, 2010:33) Приступ који се ослањају на личност су ограничени зато што не узимају у обзир ситуационе факторе и негирају утицај друштвених норми. Такође, не могу да објасне униформност предрасуда у неким друштвима или

групама, као ни историјску промјенљивост у изражавању предрасуда. (Brown, 2010:33)

Седамдесетих и осамдесетих година когнитивна револуција у психологији је подстакла интересовање за когнитивне процесе који воде стварању стереотипа и предрасуда. Закључак ових нешто новијих погледа на стереотипе и предрасуде је да они настају из *нормалних психолошких и социјалних процеса*. (Dovidio et al., 2010:4) Дакле, предрасуде више нису повезиване са психопатологијом, већ је одговор на питање ко има предрасуде, био – сви. Такође, у европским истраживачким круговима који су се бавили стереотипима и предрасудама акценат стављен на групне процесе и друштвене идентитете. Хенри Тајфел (Henri Tajfel) је један од најпознатијих истраживача предрасуда у оквиру овог приступа који види предрасуде као раширене ставове који настају у међугрупном процесу. Он је стереотипе видио као категоризацију која наглашава унутаргрупне сличности и међугрупне разлике. У његовој теорији друштвеног идентитета која објашњава односе међу групама, он тврди да припадност групи омогућава људима да имају друштвени идентитет, па тиме што фаворизују своју групу, односно негативно оцјењују остале групе, они повећавају сопствено самопоштовање. (Tajfel, 1981)

Дакле, да би постојали стереотипи и предрасуде мора прво доћи до *социјалне категоризације*, когнитивног процеса који нам помаже да што боље организујемо у групе и правимо подјеле, да структурирамо свијет и брже се сналазимо у обиљу друштвених информација које добијамо. Категоризација је покренута жељом за једноставношћу. Да нема социјалне категоризације, имали бисмо ставове само о појединцима, али не и о друштвеним групама. Чарлс Стангор (Charles Stangor) закључује да је навећи допринос обимне литературе социјалне психологије (на тему предрасуда) ван саме дисциплине то што је показала да је „категоризација мање фер од индивидуације” (Stangor, 2009:2). Колико год да је нечије увјерење тачно, не односи се баш на све чланове групе, па је самим тим погрешно закључивати о индивидуама на основу њихове припадности некој групи.

Данас је приступ истраживању предрасуда свеобухватнији и више мултидисциплинаран. Неке психолошке студије покушавају да покажу како специфичне емоције, несвјесни процеси и фундаментални неуролошки процеси подстичу и одржавају стереотипе и предрасуде. Од деведесетих година постоје

начини да се утврди присуство како имплицитних, тако и експлицитних предрасуда, па нпр. могу да се разликују традиционални од модерних расиста, као и од људи који заиста немају расне предрасуде. Овакав напредак отвара врата борби против суптилних предрасуда. Поред ових истраживања несвјесног и можданих процеса, такође се поље истраживања предрасуда проширило и у правцу социјалне структуре и њеног утицаја на стварање и одржавање предрасуда које су уткане у друштвене институције као што су нпр. законодавни и здравствени систем. Заокрет се десио и у томе што се жртве предрасуда више не посматрају као пасивне жртве, већ се поклања пажња томе како људи реагују, како се прилагођавају, у којој мјери интернализују предрасуде итд. У сваком случају, данас се сматра да је тај процес много динамичнији него што су сматрали Олпорт и његови савременици. (Dovidio, 2010: 4, 17)

Руперт Браун (Rupert Brown) такође приказује проблеме на које научници могу наићи при дефинисању предрасуда, али и издваја неке основне карактеристике предрасуда: важна карактеристика је да настају у групном процесу, тј. предрасуде су увијек раширени ставови, заједнички већем броју људи. (Brown, 2010) Дакле, потребан је групни консензус. Браунов социопсихолошки приступ истиче међугрупну природу предрасуда, али такође га интересују предрасуде на нивоу индивидуалне когниције, емоције и понашања (иако сматра да постоје значајне разлике између ових елемената, сматра да сви јесу дио предрасудне оријентације). Зато он разликује понашање *индивида као индивида* и понашање *индивида као дијела (представника) групе*. Он се ослања на теорију друштвеног идентитета која разликује интергрупно и интерперсонално понашање. (Tajfel & Turner, 1979) Интергрупно понашање је оно које је одређено припадањем некој друштвеној групи, а интерперсонално је оно понашање које је одређено индивидуалним карактеристикама и интерперсоналним односима који постоје између двије или више особа. Наравно у оквиру ове теорије се говори о континууму између ове двије крајности које се у реалности тешко могу пронаћи.

Дакле, Браунов приступ предрасудама нам је близак зато што је усмјерен на понашање индивида као дијела групе, нпр. жена, мушкараца, хомосексуалаца, хетеросексуалаца, припадника/ца различитих раса итд. Наше истраживање неће се бавити особинама личности, што значи да ће припадати

више социолошкој струји социјалне психологије, него психолошкој струји социјалне психологије. Ипак, психолошки допринос када је у питању дефинисање предрасуда није занемарљив и тиче се начина на који људи размишљају, генерализују, праве подјеле, развијају емоције итд.

Негативност се често узима као фактор разликовања између стереотипа и предрасуда, па су предрасуде те које се повезују са негативношћу, док стереотипи могу бити и позитивни. Руперт Браун, имајући у виду беневољентне предрасуде које држе неке групе у подређеном положају, модификује традиционалну дефиницију у коју укључује и индиректну антипатију, па се одлучује за следећу дефиницију предрасуда: „Било који став, емоција или понашање према члановима групе, који директно или индиректно подразумевају неку негативност или антипатију према тој групи” (Brown, 2010:7) Ипак, он додаје да је веома тешко априори одредити индиректну негативност, већ предлаже мјерење корелације предрасуда које нису експлицитно негативне са експлицитно негативним предрасудама, као и посматрање реакција људи на које су такве предрасуде усмјерене. Ако у потпуности желимо да разумијемо феномен стереотипа и предрасуда, поред истраживања људске психологије, морамо узети у обзир историјски, економски, политички и уопште социјални контекст. Он утиче на језик, традицију, друштвене норме и институције које играју значајну улогу када је у питању начин на који ми формирамо различите друштвене категорије, што је неопходна основа за формирање различитих предрасуда. (Brown, 2010:9)

Веома занимљив текст Гордане Ђерић говори о потешкоћама при одређивању значења термина стереотипи. (Ђерић, 2005) Она поставља занимљива питања која се тичу могућности разграничавања „научног” и „обичног” стереотипизирања. „Ако, пак, изненађују или ако не постоји спремност да се призна да „више образовање“ значи и вештије и чешће коришћење стереотипа, то је само због доминантног разумевања стереотипа у значењу нечега „лошег“ и нечега што се искључиво везује за говор „примитиваца“ и „националиста“.”(Ђерић, 2005:89) Друштвене науке су препуне различитих генерализација које не могу у потпуности бити ослобођене вредновања. Научни дискурс често се ослања и често је препун бинарних подјела, многи стереотипи бивају произведени у стручној пракси итд. Ипак, она се залаже за релативизацију бинарног дискурса, али и за контекстуализацију и

историзацију стереотипа у теоријској анализи и сматра да је на тај начин могуће остварити дистанцу у односу на постојећу мрежу значења у коју смо „урођени”.

У овом раду под предрасудама подразумевамо раширене ставове о некој групи или индивидуи на основу припадности одређеној групи. Овако широко постављена дефиниција не имплицира да предрасуде морају имати негативан садржај. Као што смо већ поменули, негативне могу бити посљедице у виду девалуације или ограничења која се намећу тој групи.

2.2. Дилеме око дефинисања сексизма

Као што смо видјели, не постоји јединствена дефиниција предрасуда, па тако ни појам сексизам није једноставно дефинисати. Ми се у овом раду бавимо сексизмом који се изражава кроз ставове. Важно је подсетити да је наша полазишна парадигма феминистичка и да ми сексизам посматрамо првенствено као девалуацију жена по родној основи.

Термин сексизам је према Фред Шапиру (Fred Shapiro) први пут употребила Паулин Лит¹⁹ (Pauline Leet) 1965. године у оквиру прилога за Студентски форум на Колецу Френклин и Маршал у Сједињеним Америчким Државама (Shapiro, 1985). Он у свом чланку наводи реченицу у којој је Лит први пут искористила ријеч сексизам: „Када тврдите ... да то што је мање жена које пишу добру поезију, оправдава њихово потпуно искључивање, стојите на позицији која је анлогна расистичкој – могла бих вас у овом случају назвати „сексистима” ... Како расисти, тако и сексисти се понашају као да све што се десило заправо се није десило, па и једни и други доносе одлуке и закључке о нечијој вриједности позивајући се на факторе који су у оба случаја нерелевантни.” (Shapiro, 1985: 6)

Једна од дилема код дефинисања сексизма је да ли је сексизам дискриминација на основу пола или дискриминација жена. Ако бисмо консултовали речнике, наишли бисмо на различите одговоре: „предрасуде, стереотипи или дискриминација, обично жена, по основу полне припадности” (www.oxforddictionaries.com), „предрасуде или дискриминација по основу пола

---

¹⁹Паулин Лит је била једна од супруга професора на Колецу Френклин и Маршал које су услед неколико изненадних смрти особља колеџа, добиле запослење, тј. училе су студенте-киње прве године стиловима писања.

или рода, посебно усмјерена на жене и дјевојчице” (*Encyclopaedia Britannica*, 2015), „свака девалуација или клеветање жена или мушкараца, али посебно жена, које је утемељено у институцијама или друштвеним односима ”(Jary & Jary, 2006) (*Collins Web-linked Dictionary of Sociology*). У Кембриџ социолошком рјечнику (*The Cambridge Dictionary of Sociology*) сексизам је дефинисан овако: „Овај термин се користи да се опишу друштвени процеси и друштвене структуре које одражавају предрасуде према интересима једног пола у односу на други. Термин се најчешће користи да опише начине на које су жене биле приказиване на понижавајуће и деградирајуће начине од стране одређене културе, масовних медија или одређених друштвених институција.” (Turner, 2006 : 546)

У оквиру Енциклопедије рода и друштва (*Encyclopedia of Gender and Society*) стоји : „Сексизам се обично односи на предрасуде или дискриминацију на основу пола или рода, посебно према женама и дјевојчицама.” (Masequesmay, 2008:748) Такође пише: „Сексизам су идеологија или праксе које одржавају патријархат или мушку доминацију”. У наставку описа овог појма, који је први пут поменут 1968. године у рјечнику Меријам Вебстер (*Merriam Webster Dictionary*), ауторка указује на његов историјски развој и промјену значења: „Сексизам, на почетку замишљен да подигне свијест о опресији дјевојчица и жена, еволуирао је и односи се на опресију било код пола, укључујући мушкарце и дјечаке, интерсексуалне и трансродне људе.”/.../ „Сексизам се према томе поклапа са три друга повезана концепта: хомофобијом, аверзијом према хомосексуалности; аверзијом према бисексуалности; и хетеросексизмом, мишљењем да је хетеросексуалност једина нормална опција људског сексуалног понашања.” (Masequesmay, 2008:749)

Наше становиште је да дефиниција ипак треба да остане отворена, да се може односити и на поменуте категорије, прије свега због заједничког патријархалног поријекла опресије, са акцентом на постојање историјске друштвене дискриминације жена, која и даље постоји и која и даље има ослонац у друштвеној структури, институцијама, кроз продукцију знања итд. Ипак, свака од ових група трпи различите видове дискриминације, различита је историја борбе против тих различитих облика дискриминације, а самим тим и ставови који произилазе из промијењеног дискурса који су предмет нашег истраживања, па је важно концептуално их одвојити и анализирати посебно.

Такође, постоје и злоупотребе овако формулисаног концепта који укључује и дискриминацију мушкараца, а то су покушаји да се феминистичке иницијативе усмјерене на равноправност и укидање мушке привилегије, на исправљање друштвених и историјских неправди према женама (нпр. афирмативна акција и квоте за жене у политици) окарактеришу као сексизам према мушкарцима. (Masequesmay, 2008:750)

Родни стереотипи и предрасуде тичу се и мушкараца, али су посљедице традиционалних родних стереотипа и предрасуда о мушкарцима и женама потпуно различите по мушкарце и жене. Бинарна родна подјела намеће одређена правила и забране како једнима, тако и другима, али виши статус мушкараца који се огледа у родним стереотипима и родним улогама ипак прави велику разлику у посљедицама. Родне предрасуде се ослањају на шири патријархални друштвени систем, на његову историју, као и на тренутни облик доминације и привилегија мушкараца.

Расправа о мушкарцима, њиховим идентитетима и родним улогама је веома важна и јесте дио рјешења проблема родне неравноправности. Рејвн Конел (Raewyn Connell) једна од зачетница студија маскулинитета²⁰, у својој књизи „Маскулинитети“ (*Masculinities*) наводи неке важне негативне посљедице патријархата по мушкарце у богатим западним земљама (Connell, 2005): већина ухапшених људи и затвореника су мушкарци, већина војног насиља је усмјерена на мушкарце, највећи број наркомана и алкохоличара су мушкарци, мушкарци су већина радне снаге у високо токсичним и опасним професијама, већи је притисак на мушкарцима да буду запослени и већина јединих хранитеља породице су мушкарци, мушкарци плаћају просјечно више пореза који је неравномјерно распоређен мушкарцима и женама кроз државу благостања, мушка сексуалност је отуђенија и ограниченија хомофобијом, постоји табу око изражавања емоција, посебно слабости, из чега настаје емоционална суспрегнутост, мушкарци су у значајној мјери искључени из односа са малом дјецом, при разводу код одређивања старатељства над дјецом мајке често имају већи легитимитет, мушкарци су мање заступљени у одређеним важним областима образовања као што су хуманистичке студије итд. (Connell, 2005:247)

---

²⁰Ова ауторка, трансродна особа, рођена биолошки као мушкарац, важан је феминистички глас, бави се начином конструкције различитих облика маскулинности, који се диференцирају у зависности од позиција моћи на којима се налазе.

Ове негативне посљедице ауторка назива *предусловима за предности*. Дакле, у блиској вези са поменутиим негативним посљедицама су и предности или привилегије па мушкарци имају предоминантни ауторитет у бизнису и држави, посебно на највишим позицијама, у њиховим рукама је већина богатства, контролишу већину машинерије која је основа модерне економије (транспорт, енергија, компјутери), имају практично потпуну контролу над институцијама као што су полиција и војска, контролишу средства насиља (оружје, војна обука), у много мањој мјери су жртве силовања и породичног насиља, у мањој мјери троше вријеме и новац на свој изглед, имају бенефите од неплаћеног женског рада у породици, примају емоционалну подршку од жена коју често немају обавезу да узврате, хетеросексуалност је усмјерена на мушко задовољство, посебно у сексуализованим масовним медијима, дупли стандард легитимизује мушку сексуалну слободу, мушкарци контролишу већину културних институција као што су цркве, универзитети, медији, религија често дефинише мушкарца као надређеног жени, признање је неравномјерно усмјерено на мушкарце, њихове активности се посматрају као важније (нпр. у спорту) итд.

Ово свакако није потпун приказ, али је довољан да илуструје мушку позицију у друштву. Конел критикује реторику која подразумева такмичење у томе ко је већа жртва, мушкарци или жене, а ставља у средиште анализе релациони однос када је род у питању, па је повезаност и међуоднос између мушкараца и жена круцијалан, а он је патријархалан и хијерархијски. Ипак, мушкарци који имају највише бенефита и мушкарци који у највећој мјери „плаћају” те бенефите нису обавезно исти људи. Нпр. мушкарци који трпе насиље у највећој мјери нису исти људи који имају војну и политичку моћ. Ово не значи да категорија мушкараца није од користи и да је треба одбацити. „Свеопшти родни односи између мушкараца и жена су снажна основа како свијести тако и праксе.” (Connell, 2005:249) Доказивање мушкости кроз доминацију и насиље према женама или хомосексуалцима се често дешава међу онима који су на дну економске љествице који сматрају да тиме бране легитимна права мушкараца.

Свако одступање или довођење у питање патријархалних норми такође носи могућност друштвенене осуде и дискриминације. Са друге стране, уклопљеност у мушке родне улоге и особине значи предност и статус у односу

на све друге облике родности. Мушке привилегије су у данашњем систему вриједности и даље препознате као превише важне и вриједне да би се доводиле у питање због поменутих посљедица које мушкарци трпе у патријархалном систему. Да ли су те посљедице непожељне или нису зависи од вриједности онога ко их интерпретира. Из перспективе патријархалних вриједности неке нису ни препознате као негативне (нпр. људи треба да буду јаки, а не да показују слабост), а неке се у исто вријеме виде као негативне, али и као особине које доносе моћ (насиље је лоше, али су насилници и криминалци моћни). Мушкарци у женским улогама трпе дискриминацију, као што жене у мушким улогама трпе дискриминацију. Међутим, не смијемо изједначити ове двије појаве у тренутном контексту у ком су мушкарци системски привилеговани на институционалном нивоу. Женске улоге и женске особине су девалвиране.

На нивоу појединаца, дискриминација мушкараца који се не уклапају у прескриптивне родне норме по њих има негативне посљедице, али на ширем симболичком и културном плану стављање у инфериорну позицију оних мушкараца који на неки начин искачу из своје прописане родне улоге, тј. улазе у сферу женских улога, посредно потврђује друштвену инфериорност жена.

Дискриминација људи на основу сексуалног одређења, дискриминација трансродних и транссексуалних особа је у тијесној вези са сексизмом, зато што се тиче нарушавања партијархалне бинарне родне разлике која је централна и неопходна да би сексизам уопште постојао. Ипак, бинарне родне разлике и даље снажно опстају у данашњем друштву и око ове подјеле је организован живот људи практично у свим сферама. Иако је борба против поменутих начина дискриминације значајна за борбу за дестабиловање хијерархијске разлике између мушкараца и жена, ми се у овом раду нећемо бавити тим аспектом родних односа. Ми се у овом истраживању првенствено бавимо регистрањем опстајања оних ставова који продужавају традиционалну родну бинарну разлику у оквиру хетеросексуалних односа. Ипак, иако се сексизам и хомофобија међусобно помажу у одржавању патријархалног система (Phar, 1997), веома је важно направити разлику која би била не само аналитичка, већ и разлику која је политичка. Хетеросексуалност, за разлику од хетеронормативности и хомофобије, није по себи дискриминаторска, док патријархални родни односи јесу. Ово не значи да желимо да говоримо о

хетеросексуалности ван контекста, већ да постојећи контекст (који је одређен сукобима различитих вриједности – традиционалних, егалитарних, антитрадиционалних) показује колико промјена друштвених и културних околности може да утиче и мијења хетеросексуалне односе и њихово значење.

Обзиром да се појам сексизам формирао као одговор на неправду из друштвене реалности, као дио дискурса који је препознао дискриминацију жена, историјски контекст који је довео до стварања овог појма треба да буде интегрални дио његове дефиниције. Ипак, друштвена реалност и расподјела статуса и моћи се стално мијења. Зато сматрамо да дефиниција сексизма ипак треба да буде отворена и за промијењено стање односа моћи, као и за промијењене приоритете и друштвене вриједности.

Ненси Фрејзер, као што смо раније детаљније објаснили у поглављу о полазној парадигми, говори о негативним посљедицама спреге између одређених феминистичких захтјева и неолибералног капитализма. Инсистирањем на равноправности и утркивању између мушкараца и жена у области плаћеног рада, феминистички захтјеви дају легитимност капиталистичком систему високим вредновањем капитала. Сви облици неплаћеног рада у капиталистичком систему постају мање важни и мање вредновани зато што плаћени рад и капитал постају ултимативна мјерила вриједности. Овакве вриједности дају статусну предност традиционално мушкој улози.²¹ Сматрамо да је поред борбе за економску правду и признавања важности и релевантности економске сфере када је у питању родна равноправност, потребно у исто вријеме борити се за стварање дискурса који нуди алтернативна објашњења и који промовише другачије вриједности од оних које су дио капиталистичког погледа на свијет. Сматрамо да борба за родну равноправност може да буде снажан савезник у борби за стварање једног таквог дискурса који не ставља у центар капитал и компетитивност, зато што тежи промјени хијерархијских односа у области интимних односа и концептуализацији новог облика емоционалне повезаности и љубави између равноправних партнера.

---

²¹Важно је нагласити да овакве вриједности дају предност свим економски супериорним групама, али свакако да женска родна улога која се тиче неплаћеног рада и бриге о другима додатно ставља жене у инфериоран положај у односу на мушкарце.

Појам сексизам би изгубио дистинктивно значење ако прављење разлике по полној или родној основи не би било садржано у његовој дефиницији. Ако сексизам дефинишемо у односу на последице које производи, онда и егалитарно третирање људи без узимања у обзир структурних сила, контекста и конкретне ситуације, може да буде сексистичко. Такође, прављење разлике и третирање мушкараца и жена на различит начин може и да не буде сексистичко, нпр. у случајевима када је циљ исправљање родне неравноправности. Тако нпр. афирмативна акција за жене није сексизам зато што служи да се исправи неравноправно стање и дискриминација, а не да се по полној основи мушкарци ставе у инфериорни положај. Резултат не треба да буде инфериорност неког пола, већ равноправност полова. Дакле, ван контекста и шире слике сексизам је немогуће дефинисати.

2.3. Развој истраживања сексизма²²

У овом раду бавимо се сексизмом који се изражава кроз ставове. Као што смо већ поменули на почетку овог поглавља, сексизам може имати и своје шире значење. У сексизам поред ставова спадају и понашања, као и организационе, институционалне и културне праксе које дискриминишу на основу родне припадности и подржавају неравноправан статус мушкараца и жена. (Swim & Myers, 2009:407)

Крајем двадесетог вијека Кеј Ду (Kay Deaux) је представила три деценије (од седамдесетих година до краја 20. вијека) социјалнопсихолошког бављења родом кроз четири питања која су истраживачи углавном постављали: 1. Мушкарци и жене су различити, зар не? 2. Људи мисле да су мушкарци и жене различити, зар не? 3. Можда је ово компликованије него што смо мислили? 4. Психолози нису сами?. (Deaux, 1999)

Овако упрошћена питања дају неку идеју како је текао социјалнопсихолошки истраживачки пут у последње три деценије двадесетог вијека. Утврђивање разлика, а онда истраживање стереотипа везују се за почетке. Након великог броја истраживања и располагања новим знањем када је у питању настанак стереотипа и њихов утицај на мишљење и понашање, дошло

---

²² Одређени дјелови овог одјељка су преузети из чланка који је настао у оквиру процеса припреме за реализацију ове докторске тезе. (Тодоровић, 2013)

се до сазнања да се феномен рода не може разумјети ако се не води рачуна о друштвеном контексту и конкретним ситуацијама. Зато социјална психологија проширује своје границе у правцу интердисциплинарности, како у теоријском, тако и у методолошком смислу. Ипак, прије него што детаљније прикажемо овај пут, морамо се осврнути и на мало ранији период психолошког бављења родним разликама, зато што је психологија дуго и сама ширила сексизам, а таква сексистичка психолошка објашњења су и даље у одређеној мјери присутна у науци, па је нужно поменути их.

Крајем деветнаестог и почетком двадесетог вијека са појавом „женског питања” је на друштвени дневни ред ставила дилему да ли жене заслужују нижи друштвени статус, тј. да ли је он оправдан. Психологија је углавном додатно потврђивала сексистички *status quo*. Најпознатији психолог тог времена Сигмунд Фројд је потврђивао женску инфериорност кроз своју теорију, а многи психолози су, ослоњени на Дарвинову теорију еволуције, тежили да документују и доведу у везу разлике међу половима и постулате теорије еволуције, упоређивали су величину мозга и интелигенцију мушкараца и жена итд. „Током неколико деценија, психолози су и даље „научно” доказивали женске интелектуалне, моралне и недостатке који се тичу менталног здравља, позајмљујући сличну формулу показивања недостатака код не-бијелих расних и етничких група.” (Swim & Hyers 2009:408) Ипак, у истом периоду, Хелен Томсон (Helen Tomphton) је објавила своју докторску дисертацију „Менталне особине полова” у којој је оповргла тадашње научно мишљење да су жене интелектуално инфериорније. У оповргавању овог мита су учествовале и психолошкиње Лета Стетер Холингворт (Leta Stetter Hollingworth) и Мери Калкинс (Mary Calkins), која је касније била прва жена која је предсједавала Америчким удружењем психолога. (Tierney, 1999:1448) Мери Јакоби (Mary Jacobi) је критиковала становиште да менструација чини жене слабијима, а Карен Хорнај (Karen Horney) и Клара Томсон (Clara Tomphton) су довеле у питање психоаналитичке тврдње о родним разликама у љубомори, самопоштовању и психосексуалном развоју. (Swim & Hyers, 2009)

Средином двадесетог вијека феминистичка истраживања су била усмјерена на то да покажу да су поменуте тврдње о разликама биле неосноване. Упоређиване су различите способности и особине мушкараца и жена, али су и резултати ових истраживања често потврђивали постојање стереотипних

разлика. Напредак је свакако био у томе што су уведене мета-аналитичке истраживачке технике које су омогућиле одређивање релативне изражености родних разлика, узимајући у обзир контекст који је појачавао или смањивао те разлике. (Swim & Myers, 2009)

Када је ријеч о другом питању које се у социјалној психологији постављало од краја шесдесетих година (Људи мисле да су мушкарци и жене различити, зар не?), почетке истраживања стереотипа можемо везати за Розенкранц и колеге/инице (Rosenkrantz et al., 1968: 287) који су дефинисали родне стереотипе као „заједничка увјерења о различитим карактеристикама мушкараца и жена у нашем друштву”. У оквиру истраживања студенти и студенткиње су оцјењивали мушкарце и жене у односу на 122 карактеристике. Изражено мушке особине су биле агресивност, компетитивност, независност, авантуристички дух, а женске особине биле су њежност, осјетљивост на туђе потребе и тактиљност. Ови стереотипи о мушкарцима и женама показало се да опстају током времена и да су раширени у многим културама. (Spence & Buckner, 2000, Eagly, Wood & Diekman, 2000) Ипак, тридесет година касније ово исто истраживање је поновљено од стране других истраживача и резултати су показали да постоји велико слагање око тога које су типичне карактеристике мушкараца и жена, али се показало да тридесет година касније студенти у много мањој мјери виде стереотипно мушкарце и жене, а за разлику од раније студије, особине које се повезују са женама су оцијењене као друштвено пожељније од особина које се везују за мушкарце. (Nesbitt & Penn, 2000)

Родни стереотипи укључују различите атрибуте који се обично повезују са мушкарцима или женама. Поред психолошких особина, којима је посвећена већина истраживања, родни стереотипи се односе на физичке карактеристике (мушкарци су снажни, жене су крхке), преференције и интересовања (жене воле да иду у куповину, мушкарци воле спорт), друштвене улоге (жене се брину о дјечи, мушкарци зарађују и штите породицу), занимања и слично. (Glick & Rudman, 2008:86)

Деценије студија и истраживања показују да родни стереотипи повезују особине као што су брижност и емпатија са женама, а способност и амбицију са мушкарцима (Glick & Rudman, 2008). Дакле, појављују се двије димензије које су у социјалној психологији најчешће дефинисане као димензија компетентности (инструменталност, активност, оријентисаност на задатак,

асертивност) и димензија експресивности, топлине (изражена брига за друге, изражавање емоција, стављање туђих потреба испред својих итд.). Данас, рецимо, разумијемо да се жене не боје успјеха, да оне често желе да успију када их друштво и култура у којој живе у томе подржавају.

Лори Рудман (Laurie Rudman) примјећује да су се у социјалној психологији од седамдесетих година почеле интензивно изучавати двије широке теме: прва тема се тичала ставова према родној равноправности, а друга тема се бавила поимањем различитости између мушкараца и жена, што је изњедрило богатство литературе о родним стереотипима. (Rudman, 2005:35) Ове двије теме повезује заједничка претпоставка да сексизам подразумијева анти-женске ставове који произилазе из вјеровања да су мушкарци супериорнији од жена.

Једна од првих и најутицајнијих скала за мјерење сексизма је настала тако што су се Џенет Спенс (Janet Spence) и Роберт Хелмрајх (Robert Helmreich) почетком седамдесетих година срели на коктел забави и обоје су били запрепашћени карикатуром у Њу Јоркеру (*New Yorker*) новинама која је гласила. „Веома си глупа. Волим то код жена.” (Helmreich, 1999:39) Хелмрајх је нешто раније открио да се људима више свиђају компетентни него некомпетентни мушкарци. Њих двоје су подстакнути том карикатуром одлучили да сазнају да ли исто важи и за жене или је код жена обрнут случај па је глупост/некомпетентност = допадљивост. Резултат је било формирање мјерног инструмента „Скала о ставовима према женама” или AWS скала (*Attitudes Toward Women Scale*) и чланак „Коме се свиђају компетентне жене?” (*Who Likes Competent Women*). (Spence & Helmreich, 1972). Ова скала се показала као једна од најпознатијих и највише коришћених, а мјерила је отворени традиционални сексизам који подразумијева подршку неједнаком третману мушкараца и жена, подршку двоструким стандардима и указује на увјерење да жене нису способне у једнакој мјери као и мушкарци за обављање одређених задатака. Примјери тврдњи које су дио ове скале су: „Жена не треба да очекује да може да иде на иста мјеста или да има исту слободу понашања као мушкарац”, „Интелектуално вођство друштва у највећој мјери би требало да буде у рукама мушкараца”, „Смијешно је да жена управља локомотивом, а мушкарац да плете чарапе” (Spence et al., 1973: 219). Ова скала је више била усмјерена на провјеру ставова према женским правима, него према самим женама.

Традиционални сексизам (мјерен AWS скалом) је временом све мање изражен. Научници се не слажу да ли је разлог томе што је заиста егалитарна свијест порасла, или је једноставно постало политички некоректно изражавати овакве ставове. (Glick & Rudman, 2008:152) Недостатак овако формулисане скале је било то што је на резултат могло да утиче давање друштвено пожељних одговора. Да би се избјегло давање друштвено пожељних одговора истраживачи су развили суптилније инструменте који су испитивали антипатију према напретку жена и према политикама које тај напредак подржавају.

Бенокрејтис и Фејгин су идентификовали три типа сексизма који се појављују у новијем социо-политичком амбијенту. (Benokraitis & Feagin, 1986: 30) То су отворени, прикривени и суптилни сексизам. *Отворени сексизам* је дефинисан као неједнак и штетан третман жена који је отворен, видљив и лако може бити документован. *Прикривени сексизам* подразумијева такође неједнак и штетан третман жена али на скривенији начин, што значи да прикривени сексисти могу говорити да подржавају родну равноправност, али се понашају тако да намјерно подривају оно што жена ради и воде је ка неуспјеху. *Суптилни сексизам* подразумијева отворено неједнак и штетан третман жена који пролази непримијећено јер га околина и друштво посматрају као нормално и уобичајено понашање. Суптилни сексисти могу на AWS скали показати егалитарне ставове, али такође могу да не примијете када они сами или неко други дискриминише људе на основу родне припадности тј. могу да не схватају да је такво понашање дискриминишуће. Дакле, терминолошки је разлика између прикривеног суптилног сексизма заправо у постојању намјере. AWS скала је могла регистровати отворени сексизам људи који су били спремни да покажу своја сексистичка увјерења. Међутим, ова скала није идентификовала људе који имају прикривена и суптилна сексистичка увјерења. Зато су развијене новије скале модерног сексизма и неосексизма.

Модерни сексизам подразумијева порицање постојања дискриминације жена, негодовање због жалби на сексизам и због посебних уступака за жене (нпр. афирмативна акција). Примјери тврдњи које су дио скале која мјери модерни сексизам су: „Друштво је достигло тачку у којој мушкарци и жене имају једнаке могућности за постигнуће и успјех”; „Данас је врло ријетка појава да се жене третирају на сексистички начин на телевизији” (Swim, Aikin, Hall & Hunter, 1995:212). *Неосексизам* је дефинисан као манифестација конфликта

између егалитарних вриједности и од раније преосталих негативних ставова према женама (Tougas, Brown, Beaton & Joly, 1995).

Ово су блиски појмови утолико што се и модерни сексизам и неосексизам односе на отпор према напорима да се постигне родна равноправност (јер је наводно постигнута). Модерни сексисти и неосексисти сматрају да треба задржати постојеће стање у родним односима. Концепти модерни сексизам и неосексизам настали су независно један од другог, операционализовани су на различите начине, кроз различите скале, али у суштини мјере различите аспекте истог конструкта. Разлика је у томе што се модерни сексизам односи више на перцепцију дискриминације, док се скале које мјере неосексизам фокусирају на неподржавање акција усмјерених на побољшање статуса жена.

Неопходна претпоставка од које истраживачи/це како неосексизма, тако и модерног сексизма полазе јесте да сексизам и даље постоји и да смо још увијек далеко од егалитарног друштва. Због ове важне претпоставке није одржива критика да у апсолутно егалитарном друштву порицање родне дискриминације не указује на сексизам. Теорија модерног сексизма је настала инспирисана теоријом модерног расизма, у чијој је позадини логика да се данас негативни ставови према мањинама појављују у оним областима гдје ти ставови неће бити интерпретирани као предрасуде (Swim & Cohen, 1997). Свим и Коен објашњавају да се такви ставови не јављају у виду директног одбијања саме десегрегације, већ у виду неподржавања симбола расне десегрегације (нпр. у јавном превозу). Истраживања показују да скале модерног расизма боље предвиђају ставове према политикама десегрегације него скале старомодног расизма.

Када треба одредити да ли скале неосексизма и модерног сексизма мјере прикривени или суптилни сексизам, наилази се на проблем зато што је постојање намјере веома тешко открити. Нека истраживања (Swim et al., 1995) показују да је у питању прикривени сексизам. До тог закључка се дошло на основу анализе невербалног понашања које је за разлику од вербалних исказа указало на непожељност жене за кандидата за сенатора. Другачије мишљење - да поменуте скале мјере суптилни сексизам - аргументује се тиме да људи нису свјесни свих друштвених фактора који негативно утичу на професионални, економски, друштвени и политички статус жена, да нису обавијештени, (нпр. да

не знају у којој мјери је радна снага родно подијељена), да су заиста увјерени да живе у родно равноправном друшву итд. Као подршка аргументу да модерна сексистичка увјерења одражавају несензитивност за родну неправноправност могу се навести резултати истраживања да су људи код којих је веома изражен модерни сексизам (у поређењу са људима код којих је модерни сексизам слабо изражен) чешће прецењивали заступљеност жена у неколико типично мушких професија (полицајци, пилоти, физичари), а такође су се чешће слагали са тврдњом да је разлог родне подјеле посла прије биолошка разлика него социјализација и дискриминација (Swim et al., 1995: 208).

Истраживања показују конвергентну и дивергентну валидност²³ ових скала. Модерни сексизам и неосексизам разликују се од подржавања традиционалних родних улога (Swim et al., 1995, Swim & Cohen, 1997, Tougas et al., 1995), али као што је већ поменуто, позитивно корелирају са прецењивањем броја жена у традиционално мушким доменима, са негативним ставовима према афирмативној акцији, са негативним процјенама феминисткиња и феминизма (Campbell, Schellenberg & Senn, 1997) и са чешћом употребом сексистичког језика (Cralley & Ruscher, 2005). Такође, мање је вјероватно да ће модерни сексисти неки инцидент перципирати као сексуално злостављање, него они који то нису (Swim & Cohen, 1997). Модерни сексизам, као и неосексизам, такав је начин размишљања и дјеловања који не подржава отворену дискриминацију жена, али који подразумијева да су жене већ постигле равноправност па самим тим нису ни потребне политичке мјере у циљу унапређивања равноправности.

Још једна, за наше истраживање централна, врста суптилног сексизма која је препозната и интезивно истраживана од краја двадесетог вијека је беневољентни сексизам или позитивне родне предрасуде. Беневољентни и хостилни сексизам заједно чине амбивалентни сексизам (а о овим концептима, њиховој операционализацији и теорији амбивалентног сексизма биће више ријечи у наредним поглављима).

Поред експлицитних, данас постоје технике мјерења присуства имплицитних стереотипа. Са увођењем мјерења времена реакције, као што је тест имплицитних асоцијација, сада истраживачи/це могу да одреде у којој мјери људи брзо и аутоматски асоцирају мушкарце и жене са одређеним родним

---

²³ Испитује се да ли конструкти који се мјере корелирају или не корелирају са другим конструктима са којима би теоријски требало или не би требало да буду у вези.

особеностима. Бројна истраживања показују да на имплицитном нивоу и мушкарци и жене асоцирају жене са топлином, а мушкарце са моћи и активношћу, жене са породицом, мушкарце са каријером, жене са умјетношћу и језиком, мушкарце са математиком и науком. Ова истраживања показују да код људи упоредо могу да постоје са једне стране стереотипне асоцијације на имплицитном нивоу, а са друге стране експлицитно одбијање родних стереотипа. (Kruglanski & Stroebe, 2012:484) Оно што је проблематично када су у питању резултати добијени оваквим истраживањима је немогућност разликовања знања о постојању стереотипа и стереотипног мишљења. Персонализовање теста имплицитних асоцијација је направило разлику. Умјесто да се захтијева од људи да асоцирају групе са појмовима пријатно/непријатно, захтијева се од људи да асоцирају групе са волим/не волим. Овакве имплицитне асоцијације су се показале више у складу са експлицитно израженим ставовима. Ипак, колико год биле популарне у социјалној психологији, овим техникама се може замјерити то да резултати нису имуни на контекстуалне утицаје (било да је то сам начин на који се приказује стимулус или су то социјални аспекти ситуације), такође, може се на њих утицати кроз намјерне стратегије учесника/ца, а као што смо већ поменули, није једноставно утврдити њихово значење. (Brown, 2010:215)

Већ неко вријеме социјална психологија има све више слуха за феминистичке увиде, односе моћи и контекст, па овај приступ, који је све више мултидисциплинаран, представља последњу фазу социопсихолошког бављења родом коју је Кеј Ду назвала „Психолози нису сами”. Ипак, велики дио психолога/шкиња и даље нема слуха за феминистичке увиде.

Феминистичка социјална психологија види односе моћи као централне за разумијевање друштвеног живота и циљ јој је окончање друштвене и политичке опресије жена. Су Вилкинсон (*Sue Wilkinson*) објашњава да мејнстрим психологија дајући предност индивидуалним и интерперсоналним објашњењима објашњава и оправдава структуралну опресију жена. (Wilkinson, 1996) Она даје примјер дискриминишућег објашњења члана Британског психолошког удружења - доктора Глен Вилсона (Dr Glenn Wilson) који је изјавио да је разлог томе што је 95% менаџера у банкама, директора компанија, судија и универзитетских професора у Британији мушког пола, то што су мушкарци компетитивнији и зато што је доминација карактеристика личности

одређена мушким хормонима (Wilkinson, 1996:62, 63). Су Вилкинсон даје бројне примјере истраживања која се заснивају на психометријским тестовима који обезбјеђују „научне” доказе женске неспособности: нпр. да жене имају слабију способност за решавање математичких задатака, да лошије решавају просторне задатке, да лошије рјешавају просторно визуелне проблеме у току неких дјелова менструалног циклуса, да имају мањак самопоуздања што утиче на то да лошије обављају послове итд. (Wilkinson, 1996:5) Индивидуализам који је у центру психологије као дисциплине занемарује или минимизира друштвени контекст и самим тим скреће пажњу са механизма опресије.

Конел (Connell, 1987) скреће пажњу да је тражење потпоре у есенцијализму који потврђује разлике у моћи је и даље свеприсутно, уопште у друштву и свакодневном дискурсу, али и у научном дискурсу. Примјећује да се велика присутност и пријемчивост есенцијалистичких објашњења у масовним медијима и код ширег аудиторијума огледа се и у планетарној популарности књиге „Мушкарци су са Марса, жене су са Венере” (*Men Are from Mars, Women Are from Venus*) аутора Џона Греја (John Gray). Хипотеза о различитости полова је била провјеравана у многим истраживањима. У много мањој мјери је истраживана хипотеза о сличности полова коју је Џенет Хајд (Janet Hyde) потврдила мета-аналитичким поступком (статистичким сумирањем резултата различитих истраживања) и дошла до закључка да су разлике у психолошким особинама између мушкараца и жена мале, готово непостојеће. (Hyde, 2005) Са друге стране, много су веће интрагрупне разлике када је у питању било која од тих особина, него разлике између мушкараца и жена. Детектоване разлике између мушкараца и жена су веома мале у односу на 85% поклапања у свим истраженим особинама. Зато Конел закључује: „Да није било културних предрасуда како аутора, тако и читалаца вјероватно бисмо још одавно говорили о овоме као о истраживањима ‘сличности међу половима’ ”. (Connell, 1987: 170)

Овдје се морамо задржати на питању зашто су родни стереотипи сексистички, тј. на који начин подржавају неравноправан статус мушкараца и жена. Свим и Хајерс (Swim & Myers, 2009: 413) сумирају неколико важних разлога зашто су стереотипи сексистички и онда када су генерално „тачни”. Један од разлога је што људи могу да поједноставе карактеристике неке групе. Нпр. људи могу да сматрају да су жене емотивније реагују од мушкараца, иако у исто вријеме увиђају да мушкарци чешће изражавају бијес. Такође, људи могу

да есенцијализују родне стереотипне разлике, тако што их виде као неизбјежне, а ако их виде као неизбјежне, онда постоји могућност да сматрају да оно што је генерално тачно и треба да буде тако. Стереотипи оправдавају *status quo* и рационализују родне улоге. Есенцијализација родних разлика превиђа различите ситуационе препреке за мушкарце и жене, превиђа културне и друштвене норме које утичу различито на мушкарце и жене. Оно што се види као родна разлика у способностима или особинама може заправо бити последица различитог третирања мушкараца и жена од стране присутних у одређеној ситуацији. Стереотипи су сексистички такође и онда када утичу на само-деструктивност, тј. када за последицу имају смањено самопоуздање или постигнуће.

Кроз истраживања су такође показиване и социоекономске импликације родних стереотипа и предрасуда. Иако истраживања показују да је од осамдесетих година двадесетог вијека до данас дошло до смањења заступљености стереотипа да жене не могу бити добре лидерке (Powel, 2012), углавном се и даље мушкарци и „мушке” особине повезују са позицијом менаџера и лидера (Koenig, Eagly, Mitchell & Ristikari, 2011). Када је у питању пробој жена на традиционално мушке, лидерске позиције моћи, оне наилазе на двије врсте проблема изазваних стереотипима: са једне стране постоје стереотипи да жене немају особине потребне за позицију лидера, а са друге стране и онда када се жене прилагоде „мушком” асертивном начину понашања, такво понашање такође није пожељно за жене. Нпр. нека истраживања су показала да се негативније гледа на жене него на мушкарце на истим позицијама ако се само-промовишу, ако се расправљају на асертиван начин или ако се агресивно бране. (Rudman, 2005: 37)

Оваква и слична истраживања су навела научнике/ице на закључак да родни стереотипи нису само *дескриптивни*, већ су и *прескриптивни*, што значи да не пружају само информацију какве жене и мушкарци јесу (дескриптивни), него и какве/и би требало да буду (прескриптивни). Ако људи прекораче прописани оквир, наилазе на друштвену осуду. Ако жене покажу амбицију, снагу, независност, одлучност и ауторитет, тиме излазе из оквира стереотипа да су жене њежне, брижне, пажљиве и да стављају потребе других испред својих потреба. Како су стереотипи често прескриптивни, овакво понашање изневјерава очекивања и не наилази на одобравање. Ако се жене које желе да

заузму лидерску позицију прилагоде стереотипима о лидерима и понашају се на „мушки начин”, оне су и тада у лошој позицији јер у овом случају изневјеравају очекивања потекла из стереотипних размишљања и често бивају окарактерисане негативно, нпр. да су нападне и дрске. Када су мушкарци у женским улогама њихов статус пада и доводи се у питање њихов род и сексуалност, а када су жене у мушким улогама њихов статус расте, али њихова женственост и друштвена привлачност опада. (Glick & Rudman, 2008:177)

Сви стереотипи су дескриптивни. Нарушавање дескриптивних стереотипа изазива изненађење, али не и бијес, док нарушавање прескриптивних стереотипа изазива како изненађење, тако и бијес и друштвену осуду. Глик и Рудман (Glick & Rudman, 2008:105) дају занимљив примјер којим покушавају да илуструју дескриптивне и прескриптивне стереотипе. Дескриптивни стереотип је да Норвежани воле да скијају, док је прескриптивни стереотип да су мушкарци храбри. Мала је вјероватноћа да ће неки Норвежанин који наруши стереотип и каже да не воли да скија наићи на бијес и друштвену осуду. Нико му неће замјерити да „није добар Норвежанин”. Међутим, ако пас на улици почне да лаје на дјевојку и момка који заједно шетају и момак се сакрије иза дјевојке, тиме он нарушава стереотип да су мушкарци храбри. Овакво понашање би могло да изазове друштвену осуду. Међутим, ако би то исто урадила дјевојка, много је мања вјероватноћа да би она наишла на чуђење или негодовање. Дескриптивни стереотип је да жене воле да иду у куповину. Ако нека жена не воли да иде у куповину, неће наићи на осуду. Међутим, и овај дескриптивни стереотип често прераста у предрасуду да жене само троше оно што мушкарци зарађују.

Теорија друштвених улога (Eagly, Wood & Diekmann, 2000) објашњава да родни стереотипи постају прескриптивни зато што помажу да се одрже постојеће родне улоге и родне хијерархије. Родна улога захтијева стварање прескриптивних стереотипа. Објашњење које даје Сесилија Рицвеј (Cecilia Ridgeway) ставља акценат на статус група. (Ridgeway, 2001) Стереотипи постају прескриптивни онда када су друштвене групе повезане са друштвеним улогама које су статусно различите и међузависне. Та међузависност подразумијева свакодневну интеракцију између друштвених група које се понашају у складу са својим друштвеним улогама. Прескриптивни стереотипи служе да на том свакодневном нивоу очувају постојећу статусну разлику.

Међутим, поред негативне реакције других на прелажење родних граница, како жена тако и мушкараца, још једна препрека на коју жене наилазе је страх од потврђивања негативног стереотипа. Овај феномен се у психологији назива *пријетња од стереотипа (stereotype threat)* (Aronson & McGlone, 2009) и веома је значајан и када су родни стереотипи у питању. Кроз истраживања је показано да излагање родним стереотипима утиче не само на успјешност жена у одређеним „мушким” сферама, тј. не само на резултате и исходе, него и већ и на способност учења. (Boucher et al., 2012) На примјер, излагање стереотипима утиче на страх жена да ће се лошије показати у областима као што су природне науке (Shih, Pittinsky & Trahan, 2006), играње шаха (Maass, D'Ettole & Cadinu, 2008) или предузетништво (Gupta & Bhawe, 2007). Тај страх утиче на показане резултате. Истраживања показују да овај страх може бити елиминисан ако се не поклања пажња родним разликама у току задатка или онда када се понуде социокултурна објашњења за родне разлике (тј. да родне разлике нису урођене и неизбјежне). (Dar-Nimrod & Heine, 2006)

Поред функције поједностављивања, још на почетку истраживања предрасуда и стереотипа издвојена је још једна важна функција стереотипа, а то је *рационализација* или *оправдање*. Још је Гордон Олпорт говорио о томе да функција стереотипа превазилази пуко рефлектовање атрибута групе, и да се тиче рационализације и оправдања. (Allport, 1958:192) Ранији теоретичари предрасуда су сматрали да људи имају потребу да мисле позитивно о себи и својој групи (теорија друштвеног идентитета), да стереотипи служе рјешавању различитих психолошких проблема и конфликта, али рана објашњења нису нудила одговор на то зашто обесправљене групе подржавају стереотипе о себи.

Постоје разне теорије које покушавају да објасне однос стереотипа и друштвених односа, да премосте и повежу три различита аналитичка нивоа – ниво личног, ниво групног и ниво друштвеног. Једна од скоријих покушаја представља теорија која интегрише у себе сазнања из психолошких, социолошких и политичких теорија. Џост и Банај у оквиру своје *теорије оправдања система* дају објашњење да стереотипи служе оправдању *status quo*. (Jost & Banai, 1994) Постоје одређени психолошки процеси који доприносе очувању друштвених односа и уређења, чак и онда кад су у супротности са личним или групним интересима. Ова теорија је дијелом инспирисана концептом искривљене свијести који је настао у оквиру теорије Карла Маркса

(Karl Marx)²⁴, теоријом Антонија Грамшија (Antonio Gramsci) и концептом културне хегемоније, а са друге стране теоријом когнитивне дисонанце²⁵, теоријом вјеровања у праведан свијет²⁶ и Тајфеловом теоријом о друштвеном идентитету.

Претпоставка ове теорије је да људи желе да одрже позитивну слику о систему чији су и сами дио. Људима је потребан ред и предвидљивост система у којем живе. Мотив за оправдањем постојећег система, према овој теорији настао је психолошком адаптацијом на живот у оквиру система који се перципира као неправедан. (Kaу & Zanna, 2009) Дакле, мотив за оправдањем система је још једна врста „психолошког имуног система”. Израженост овог мотива зависи како од ситуације, тако и од личности. Мотив да се оправда систем расте у оним ситуацијама када је неизбјежност система већа, онда када је систем угрожен или критикован, онда када особа перципира своју велику зависност од система и у случајевима смањеног осјећаја личне контроле. Према овој теорији код људи који припадају угроженим групама овај мотив за оправдањем система је у супротности са егом и позитивним ставовима према својој групи, па је ово стање често повезано са мањим самопоштовањем и уопште горим психолошким стањем. Овај мотив је барем дијелом одговоран за интернализовање инфериорности код угрожених група и парадоксално, некад је најјачи међу најугроженијим групама у оквиру друштвеног поретка. Они најугроженији имају највише тога да објасне, оправдају и рационализују. Дакле, ово сугерише да нису доминантне групе увијек те које предњаче у жељи за очувањем постојећег стања и политички ставови нису увијек у складу са личним интересима и интересима групе. Док год је мотив за оправдањем система јачи од мотива за оправдањем групе или себе, мала је вјероватноћа да ће се угрожене групе борити за промјену система. (Jost, Banaji & Nosek, 2004)

Најчешћи начин на који се оправдава неправда у оквиру система је *тражење кривца*, што је најчешће сама жртва неправде. Овим жртвама се

---

²⁴ Доминантне идеје једног друштва су идеје доминантних група које имају контролу над материјалним средствима, културним и институционалним структурама у друштву. Овакво стање резултира искривљеном сликом свијета која скрива праве друштвене односе који се базирају на изабљивању пролетеријата у капиталистичком друштву.

²⁵ Когнитивна дисонанца је ментално стање, најчешће конфликт када особа држи два опречна, некомпатибилна мишљења о нечему. Ово стање изазива нелагоду све док се конфликт не ријеша.

²⁶ Оно што мотивише људе да виде свијет као праведан је потреба за стабилношћу, предвидивошћу и осјећајем личне контроле.

приписују карактеристике из којих се може закључити да заслужују своју судбину. Поред тражења кривца, још један ефикасан начин да се оправда систем је комплементарно стереотипизирање, тј. приписивање неких специфичних позитивних особина обесправљеној групи и неких специфичних негативних атрибута доминантној групи, тако да изгледа да је стање система на крају у некаквом балансу. (Kay & Zanna, 2009) Истраживања показују да излагање жена комплементарним стереотипима и беневољентном сексизму, утиче на активирање мотива за оправдањем *statusa quo*. (Jost et al., 2004)

Ипак, теорија друштвене доминације, која је дијелом утицала на стварање теорије оправдања система, предвиђа да мушкарци заступају прескриптивне родне стереотипе у већој мјери него жене, зато што су они ти који више добијају од очувања *statusa quo*, што је и показано кроз истраживања: мушкарци су се показали као већи сексисти од жена на скалама које мјере отворени традиционални сексизам и подржавање традиционалних родних улога. (Glick & Rudman, 2008:123)

Глик и Рудман представљају најважније начине на које родни стереотипи утичу на људе да конструишу друштвену реалност која их са своје стране потврђује. (Glick & Rudman, 2008) Ти процеси утичу да се стереотипи стално регенеришу у култури. Унутрашњи и спољашњи притисци утичу на мушкарце и жене да се понашају на различит начин. Када су у питању *унутрашњи* притисци, за стереотипе се најчешће мисли да су утемељени у урођеним различитим родним карактеристикама, па зато људи не виде разлог да их преиспитују или мијењају. Ако људи вјерују у родни есенцијализам, онда на свако одступање од норме гледају као на неку грешку, тј. одступање од родних карактеристика доводи у питање њихов родни идентитет. Људи се од дјетињства само-стереотипизирају, што нпр. често утиче на одабир каријере. Мета-истраживања (Konrad et al., 2000: 616) показују да мушкарци више вреднују зараду, изазове, моћ и лидерство, а жене помагање другима и међуљудске односе. Из овога се може закључити да је упркос социокултурним промјенама и политикама афирмативне акције, мањак жена на сатусно високим позицијама дијелом последица и само-селекције. Стереотипна очекивања утичу на то да људи некад погрешно тумаче нечије понашање као стереотипно, тј. ако особа има неодређено, мијешано понашање, људи се фокусирају на оне елементе који потврђују стереотип, игноришући информације које указују на то

да понашање одступа од стереотипа. Људи у улози посматрача нису само пасивни примаоци информација, већ често сами настоје да добију потврду стереотипа из понашања других људи тако што наводе друштвену интеракцију у том правцу. Примјер је чешће постављање питања женама из „женског репертоара тема”, а мушкарцима из мушког. Што се *спољашњих* притисака тиче, ријеч је о потенцијалној друштвеној осуди у случају да се људи не понашају у складу са прескриптивним стереотипима. Страх од осуде води конформирању норми, па такво понашање валидира родне прескрипције које опстају као нужна правила понашања.

Оно што даје додатну снагу овим процесима је то што су неки родни стереотипи веома стабилни и прихваћени у друштву, па се људи осјећају слободним да их користе без осјећаја кривице. Једно истраживање (Czopp & Monteith, 2003) показује да су испитаници у хипотетичким ситуацијама када би били суочени са критиком људи зато што су показали расистичке или сексистичке ставове, показивали већу грижу савјести и нелагодност када је расизам у питању, а такође су у већој мјери одговарали да би им било забавно када је у питању сексизам у односу на расизам. Дакле, један од најважнијих начина опстајања родних стереотипа је кроз њихову невидљивост и кроз то што их средина не осуђује. (Glick & Rudman, 2008: 132) Овакви увиди покрећу наше истраживање, јер је препознавање и истраживање суптилних облика сексизма веома важно зарад усмјеравања политичке акције у циљу ширења свијести о присутности и штетности таквих родних стереотипа и предрасуда.

3. Теорија амбивалентног сексизма²⁷

3.1. Социо-структурни приступ – теорија родних улога

Теорија амбивалентног сексизма се ослања на социо-структурни приступ, конкретно на теорију родних улога коју је осмислила Алис Игли (Alice Eagly).²⁸ Прецизније, може се рећи да је теорија амбивалентног сексизма комплементарна са теоријом родних улога, али обије теорије имају социо-структурни приступ изучавању рода. (Glick & Rudman, 2008: 23) Према теорији родних улога примарни разлог различитог понашања мушкараца и жена лежи у њиховом различитом позиционирању у оквиру друштвене структуре. Дакле, основни разлог зашто постоје родно различита понашања је то што мушкарци и жене имају различите родне улоге. Родна подјела рада и родна хијерархија су два централна социоструктурна аспекта родних односа. Теорија родних улога, иако примат ставља на друштвену структуру (подјелу посла и хијерархију у статусу и моћи између мушкараца и жена) која ствара родне улоге, не занемарује ни значај културе и културних механизма који су у основи „учења родних улога” (Eagly et al., 2000). За наше истраживање су та објашњења важна, зато што указују на који начин родни стереотипи који одражавају родну норму утичу на продужавање патријархалних родних односа. За теорију родних улога коју је осмислила Алис Игли централна је социјализација, тј. интернализација очекиваних родних улога. Људи се труде да испуне задате родне улоге које су условљене структурама кроз које је друштво организовано. Друштвене награде и казне представљају подстицај да се људи конформирају родним очекивањима, али се родне норме и интернализују и постају лични стандард тј. дио родног идентитета, па надзор над собом постоји и у одсуству спољашњих притисака.

---

²⁷ Одређени дјелови овог одјелка су преузети из чланка који је настао у оквиру процеса припреме за реализацију ове докторске тезе. (Тодоровић 2013)

²⁸ Појам рода у феминистичке теорије је ушао још седамдесетих година. Идеја да нема биолошки детерминисаног пола потиче још од Симон де Бовоар (Simone de Beauvoir) која је у свом значајном дјелу „Други пол” написала: „Жена се не рађа као жена, већ то постаје” (Де Бовоар, 1983: 11). Међутим, она још увијек не уводи термин и појам рода. Међу првима које говоре о родном идентитету као вишеструко друштвено конструисаном је Кејт Милет (Kate Millet) (у књизи „Сексуалне политике” (*Sexual politics*) објављеној 1970. године), која је разлику пол/род преузела од Роберта Столера (Robert Stoller) који је у својој студији „Пол и род” (*Sex and Gender*) указао на културалну и психолошку, прије него биолошку конотацију термина род.

(Wood & Eagly, 2012:77) Родне улоге утичу на то да се код људи развију одређене особине које су потребне за обављање тих улога, па се код жена нпр. развија особина брижности зато што је њима повјерена улога одгајања дјете. Са друге стране, обзиром да је у патријархалним друштвима статус и моћ карактеристика више мушких него женских улога, родне улоге подразумијевају и очекивања када су у питању карактеристике доминантности и субмисивности. Дакле, посљедица родних улога је да се мушкарци понашају на доминантнији начин, жене на субмисивнији, па је одатле и мишљење да су мушкарци доминантнији, а жене субмисивније и мање агресивне. (Eagly et al., 2004:276)

Алис Игли препознаје два супротстављена приступа поријеклу родних разлика. Један је социоструктурни приступ (од ког и сама полази) који акценат ставља на условљеност разлика структурним ограничењима прије свега у виду подјеле улога, па родне разлике произилазе из адаптација на та ограничења. Наравно, акценат овог приступа је на промјенљивости разлика у складу са контингентношћу друштвених структура. Са друге стране, еволуционистички психолошки приступ поријеклу родних разлика ставља акценат на психолошке предиспозиције које су настале еволуцијом и наилажењем на различите адаптивне проблеме, па су мушкарци и жене развили различите стратегије у циљу преживљавања и репродукције. (Eagly & Wood, 1999) Алис Игли је сматрала да би било корисно узети у обзир увиде еволуционе психологије, па је осмислила *биосоцијалну теорију поријекла патријархата* која полази од теорије родних улога, али такође не губи из вида физичке разлике између полова које заједно са друштвеним, као и еколошким факторима утицаја условљавају настанак подјеле родних улога.²⁹

Биосоцијална теорија патријархата је додатак теорији родних улога и према њој, за разлику од еволуционог приступа, није сексуални одабир усмјерио мушкарце на доминацију³⁰, већ је појава агрикултуре и индустрије ставила мушкарце у бољи положај за монополизацију позиција моћи. Игли и Вуд (Eagly & Wood, 1999) сматрају да је појава агрикултуре везала жену за кућни домен, а

---

²⁹ Алис Игли такође и социјализацију посматра као биосоцијални процес. „Важност социјализације не искључује биолошке утицаје на понашање дјете. Другим ријечима, социјализација не дјелује на празној табли” (Wood & Eagly 2012:66) Вуд и Игли сматрају да дефинитивно постоје неке урођене психолошке разлике, али сматрају да постојећа истраживања не дају дефинитиван одговор које су то особине.

³⁰ Сексуални одабир се односи на одабир снажнијих и доминантнијих мушкараца од стране жена, мушкараца који су били спремни да допринесу извјеснијем преживљавању потомства.

мушкарцима дала материјал око којег могу да се такмиче. Ово објашњење налази утемељење у томе што ране заједнице које су се бавиле скупљањем и ловом нису имале изражене хијерархије било којег типа, па ни родне хијерархије. У таквим друштвима је жена несметано могла да се бави скупљањем са дјететом на рамену, што јој је давало одређену моћ. Ипак, разлике у снази и репродуктивном учешћу су дошле до изражаја са појавом агрикултуре. Жене престају да скупљају и губе моћ и контролу над значајним ресурсима. Мушкарци, ослобођени трудноће и дојења, у предности су и добијају могућност да стичу ресурсе и моћ. Већа мушка снага и мања посвећеност одгајању дјете је мушкарцима дала предност у периоду настанка агрикултуре. (Eagly & Wood, 1999)

Рудман и Глик истичу да је предност теорије социјалних улога у томе што, у односу на културни и приступ еволуционе психологије објашњењу родних разлика (Darwin 1871, Buss, 1995, 2014, Tooby & Cosmides, 1992), може боље да објасни родне сличности и различитости у различитим културама. Кроскултурне родне сличности се обично користе као потврда еволуционистичке теорије, док се кроскултурне различитости користе као потврда културних приступа. Теорија родних улога може да обухвати и објасни како сличности, тако и разлике. Игли и Вуд сматрају да: „У оној мјери у којој традиционална полна подјела између плаћеног и домаћег, неплаћеног рада нестаје и мушкарци и жене постају слично распоређени у плаћеним занимањима, у тој мјери би мушкарци и жене требало да конвергирају у њиховим психолошким атрибутима.” (Eagly & Wood, 1999: 421) У прилог овој теорији иду налази истраживања који показују да су са промијењеним женским улогама у правцу еманципације у јавној сфери, промјенили и стереотипи о некомпетентности жена, док су стереотипи који се односе на топлину жена остали непромијењени зато што је улога која се тиче бриге о дјети и даље претежно женска. (Rudman & Glick 2008: 22) Ипак, нека истраживања (Guimond 2008) показују да су, насупрот очекивањима теорије родних улога, психолошке разлике између мушкараца и жена израженије у родно егалитарнијим западним друштвима него у земљама Азије и Африке.

Идеја о непомирљивости феминизма и еволуционе психологије је долазила са обије стране. Објашњења еволуционе психологије имају велики утицај на психологију, посебно на област истраживања родних разлика у

одабиру партнера. У основи еволуционог приступа је мишљење да је веће учешће жена у репродукцији довело до тога да бирају доминантне партнере који доказују да су спремни да набаве потребне ресурсе тако што се такмиче са другим мушкарцима. Дакле, њихов аргумент је да су мушкарци агресивнији и опсједнути доминацијом и статусом зато што су првобитно жене бирале за сексуалне партнере мушкараце са таквим особинама. (Rudman & Glick, 2008:30) Посебно је значајна теорија сексуалних стратегија према којој мушкарци траже минималну обавезу према појединачној жени и на тај начин себи стварају већу шансу да се репродукују са што више жена, тј. да максимизирају репродуктивни успјех. Жене, за разлику од мушкараца, биолошки су условљене да имају ограниченији број потомака и потребни су им мушкарци да обезбиједу потребне ресурсе за опстанак потомака. Према овој теорији, оваква понашања су настала еволуцијом у скупљачко-ловачким друштвима и настављају се и у данашњем времену. (Smith & Konik, 2011) Заговорници теорије сексуалне селекције сматрају да су родне разлике у родитељском „улагању” довеле до тога да мушкарци и жене развију различите стратегије за репродуктивни успјех, што је утицало на стварање различитих адаптивних механизма који управљају понашањем када је у питању упаривање. Мушкарци више времена троше на труд око краткотрајних упаривања, тј. промискуитетнији су, а жене око упаривања на дуже вријеме. Такође, према овој теорији, због немогућности да буду сигурни у очинство, мушкарци су развили сексуалну љубомору и мотив да контролишу женску сексуалност.³¹ (Eagly & Wood, 1999)

Еволуциона психологија и феминизам дуги низ година не налазе заједнички језик. У научном часопису „Полне улоге” (*Sex roles*) је 2011. године објављен посебан број о односу феминизма и еволуционе психологије у којем су обије стране имале прилику да изнесу своје мишљење. У чланку који представља увод у ово специјално издање Смит и Коник (Smith & Konik, 2011) сумирају основне аргументацијске линије које се појављују у оквиру ових научних погледа на род. Једна група радова критикује еволуциону психологију и приказује резултате истраживања која подржавају алтернативна теоријска

---

³¹ Слично тумачење је такође дио Енгелсовог тумачења сродничких односа у праисторији у књизи „Порекло породице, приватне својине и државе”. (Енгелс 1960) Према Енгелсу, са појавом приватне својине дошло је до *историјског пораза женског пола*, успостављена је контрола над женским тијелом да би мушкарци били сигурни у очинство, тј. да би својина отишле у руке њихових потомака.

објашњења, друга група приказује усаглашеност истраживања о родним разликама и еволуционе теорије, а трећа група користи теорију и емпиријска истраживања да интегрише еволуциону психологију и феминистичку теорију.

Смит и Коник наводе бројне феминистичке критике еволуционистичке теорије. Неки од аргумената су да еволуционистичка теорија родних разлика занемарује утицај друштва и културе, да служе оправдању постојећег система, да род није константан, већ да је флуидан, да садржи упутства за „одговарајућа” понашања и да разнолика значења рода доводе у питање јединствени узрок родних разлика који превазилази вријеме, културе и искуства. Феминистичка критика се односи и на то што еволуциона психологија полази од данашњих родних разлика у понашању и претпоставља да су биле присутне и у прошлости, хиљадама година уназад. Еволуциона психологија занемарује постојање мушке друштвене моћи која утиче на то да се нпр. мушкарци могу да ускладе своје сексуално понашање са својим ставовима, док су жене ограничене када је у питању сексуална експресија.

Феминистичке/и теоретичарке/ри често цитирају биолошкињу Ан Фаусто Стерлинг (Anne Fausto-Sterling). Она је 2000. године написала да „еволуционистички психолози/шкиње доносе закључке о неодређеном ранијем периоду људске еволуције из којег данашње понашање може водити поријекло”. (према Smith & Konik, 2011: 596) Такође, њена критика се односи и на занемаривање разноликости у репродукцији и одгајању потомака, као и на непостојање правог доказа да је производња јајне ћелије „скупља” од производње сперме. Један од посебно штетних случајева коришћења еволуционе психологије је оправдање сексуалног узнемиравања као покушаја мушкараца да рашире и пренесу своје гене. Један од екстремних примјера које наводе Смит и Коник је књига из 2000. године под називом „Природна историја силовања” (*Natural History of Rape*) у којој аутори тврде да силовање може бити адаптивна стратегија мушкараца да шире своје гене путем плодних жена. Међу аргументима аутора ове књиге су и подаци да је највећа вјероватноћа да жене буду силоване у току доба када су најплодније, као и примјери дивљих патки и насилног секса. Често је еволуциона психологија истицала примјере (нпр. дивље патке) из животињског свијета који су у складу са том теоријом, а занемаривала примјере који то нису као што су нпр. мајмуни и шимпанзе код којих женке иницирају сексуални однос који не мора бити у репродуктивне

сврхе или неке врсте птица код којих се женка пари са неколико мужијака, па су у гнијезду потомци од неколико очева. (Smith & Konik, 2011)

Кесиди (Cassidy, 2007) показује како је еволуциона психологија покушала да објасни родне неједнакости на послу као резултат биолошких разлика у областима као што су ризиковање, агресивност, конкуритивност, па оваква објашњења осуђују на пропаст политике једнакости на послу. Она скреће пажњу на то да еволуционистичка психологија, да не би изгледало да промовише неједнакост, прилагођава рјечник и тон и приказује жене кроз позитивне термине који су заправо традиционални стереотипи у другачијем руху, па се нпр. о женској емотивности и мушкој рационалности говори као о мушкој неспособности да се повежу са другима (у смислу саосјећања) и женским бољим комуникацијским вјештинама или већој емпатији. (Smith & Konik, 2011)

Еволуционистичка психологија се често користи поређењима између животиња и људи и ова објашњења имају велику популарност код шире популације. Еволуциони психолози/шкиње не морају експлицитно да прописују неке активности на основу своје теорије да би та теорија била прескриптивна. „Прије, метафоричка размјена преко људско-животињске границе неизбежно чини стварним одређене оквире разумијевања биолошког живота. Када психолози користе термин са комплексним и дебатованим значењима у људском друштву (као што су „силовање”, „харем”, „наслеђе” или „улагање”) и примијене га на животиње, карактеристично разумијевање људских друштава служи као метафоричка основа за разумијевање непознатих понашања код животиња.” (Negarty & Pratto, 2010: 202) То разумијевање животиња кроз призму неких људских односа често се оприродњава, а онда се та значења утемељена у природи (у животињском свијету) наново користе и постају основа за наше разумијевање динамике међу људима. Природност (која је заправо само нечије виђење) добија легитимитет и често постаје прескриптивна.³²

---

³² У литератури еволуционе психологије често наилазимо на аргументе да су еволуциона објашњења често погрешно интерпретирана. (Tooby & Cosmides 1992, Winegard, Winegard & Deaner, 2014) Неке од најважнијих грешака које се наводе су да су ова објашњења есенцијалистичка и детерминистичка, да пропагирају сексизам, да стоје на путу друштвене промјене и слично. Ипак, насупрот тога стоје објашњења (Winegard, Winegard & Deaner, 2014) да предиспозиције добијене процесом еволуције нису нужно непромјенљиве, да еволуциона психологија није детерминистичка, већ да узима у обзир утицај околине, а такође да морално не

Еволуционистичке феминисткиње (важне представнице су Сара Блафер Хрди (Sarah Blaffer Hrdy), Патриша Говоти (Patricia Gowaty), Барбара Смутс (Barbara Smuts)) су почеле да смишљају другачије теорије о еволуцији, роду и сексуалности. Оне покушавају да покажу да Дарвинова теорија еволуције није некомпатибилна са феминизмом и користе његов теоријски оквир који мијењају и прилагођавају откривајући грешке и пропусте у оквиру ове теорије, као и нудећи нове интерпретације. Мјесто сусрета феминизма и Дарвинове теорије су „Дарвинови притисци селекције” (*Darwinian selection pressures*) или варијације окружења које дају предност једној особини у односу на неку другу. (Hannagan, 2008) Примјери аргумената су да се понашање разликује од врсте до врсте и да је у неким контекстима корисно за жену да буде промискуитетна, а не пробирљива зато што, у случају да мушкарац тешко може да буде сигуран да ли је баш он отац, мања је вјероватноћа да ће убити потомке за које постоји шанса да су његови (што је случај код неких врста мајмуна). Ово се односи на еволуционистички аргумент да се жене окрећу појединачним мушкарцима за заштиту јер мушкарци представљају пријетњу за жене (силовање, убијање потомства које није њихово, у циљу преношења генетског материјала). Још један могући алтернативни сценарио би било удруживање жена у циљу одбране. Такође, обзиром да је сигурније да ће ћерке пренијети гене на следећу генерацију, логично би било да су ћерке пожељније од синова, ако се говори у терминима еволуционе психологије. (Hrdy, 1981) Важно је нагласити да ове феминисткиње не сматрају да је биологија судбина, али узимају у обзир увиде теорије еволуције која интегришу у своја објашњења.³³

На почетку смо још нагласили да је наша теоријска позиција неесенцијалистичка. То не значи да негирамо постојање полова или реалност начина репродукције људи. То значи да сматрамо да пол није основа за стварање бинарног рода. У складу са тим, еволуционистичка објашњења су неприхватљива прије свега зато што дају додатну квазинаучну потпору раширеном мишљењу које оснажује постојеће хијерархије и приказује их као природне. Што се тиче биосоцијалне теорије поријекла родних разлика, ова теорија оставља отворена врата за промјену зато што у први план ставља

процјењује постојеће особине настале еволуцијом и прилагођавањем, тј. не пропагира да оно што је природно јесте нужно добро или лоше.

³³ Више на ову тему у Gowaty, Patricia. (Ed.) (1997) *Feminism and Evolutionary biology: boundaries, intersectionas and frontiers*. Springer Science+Business Media Dordrecht

структурне факторе, а биолошке факторе приказује као диспозиције које долазе до изражаја у одређеном контексту. Игли примјећује да су у друштвима гдје је мањи наталитет и гдје снага није веома важна за обављање послова, да је родна равноправност израженија. Проблем са мањом снагом и рађањем је у томе што се ове особине које се приписују женама приказују као препреке. Иако биосоцијална теорија ставља акценат на друштвене околности које су довеле до подјеле родних улога, ипак се и она ослања на биологију, и то на онај исти начин на који то чини еволуционистичка теорија – у први план ставља разлику у физичкој снази и репродукцију тумачи као препреку за жене.³⁴ Жене су кроз историју радиле физички веома захтјевне послове (нпр. бавиле су се агрикултуром и радиле тешке послове у пољу), у чему их није спречавала наводно мања женска снага, нити чињеница да рађају и доје дјецу, што је у супротности са претпоставком биосоцијалне теорије да је агрикултура довела жене у инфериоран положај. Питање културних значења и вредновања је да ли ћемо рађање и дојење посматрати као најпрестижније, или ћемо ипак ресурсе ставити на прво мјесто. Ресурсе је тек са појавом агрикултуре било могуће складиштити, што значи да је вишку дат највиши статус.

Објашњења која се посредно или непосредно ослањају на биологију, иако немају конкретне доказе, нити историјско утемљење, увјерљива су зато што размишљамо у бинарним категоријама. Постоје аргументи против ових објашњења, али не и убједљиво алтернативно објашњење и одговор на велико питање о поријеклу родних разлика. Такво стање оставља мало могућности да се алтернативна објашњења укључе у популарно схватање питања родних разлика.

---

³⁴ Подсјећамо да је важна разлика између еволуционистичког и биосоцијалног приступа је у томе што еволуционистички приступ већи дио своје аргументације своди на условљеност сексуалном селекцијом, док биосоцијални приступ не прихвата такво униформно објашњење, већ ставља акценат на контекст. За разлику од приступа усмјерених на културу, биосоцијални приступ даје важност биолошким разликама које, иако не детерминишу психолошке разлике, представљају значајан фактор који је у одређеном контексту (са појавом агрикултуре) пресудио у корист мушкараца.

3.2. Теорија амбивалентног сексизма

Теорија амбивалентног сексизма се ослања на социо-структурни приступ узучавању рода, као и на теорију родних улога. Друштвена моћ, друштвени идентитет и хетеросексуалност су три концепта око којих се формира ова теорија. Дакле, поред родне подјеле улога које формирају идентитет и родне хијерархије, која указује на расподјелу моћи, ова теорија истиче међузависност између мушкараца и жена у области сексуалности, репродукције и интима као трећи структурни фактор који одређује родне односе и родне идеологије. И најзад, оно што је за ову теорију најважније, сва три фактора су предуслови за постојање амбивалентног сексизма.

Деведесетих година двадесетог вијека се интензивније покреће питање позитивних родних стереотипа и предрасуда, њихове заступљености, функције и значаја. Алис Егли и Антонио Младиниц (Alice Eagly и Antonio Mladinic) су спровели истраживање које је указало на постојање ефекта „жене су дивне”, тј. показало се да и жене и мушкарци обично виде жене као финије, пуније подршке, топлије у поређењу са мушкарцима. (Eagly & Mladinic, 1989: 543) Као резултат показало се да се и мушкарцима и женама више свиђају жене него мушкарци тј. да имају позитивније ставове према женама. Жене се повезују са топлином, а мушкарци са компетенцијом, па су мушкарци више поштовани, а жене више вољене.

Подстакнута првим истраживањима позитивних родних стереотипа настала је теорија амбивалентног сексизма. Питер Глик и Сузан Фиск први пут су теорију заједно са скалом амбивалентног сексизма објавили 1996. године у стручном часопису „Часопис за психологију личности и социјалну психологију” (*Journal of Personality and Social Psychology*) (Glick & Fiske 1996). Ова теорија може да се сврста у феминистичке теорије јер узима у обзир постојање разлике у моћи (економској, друштвеној) између мушкараца и жена и истиче потребу за превазилажењем родне неравноправности.³⁵ Ова теорија важан разлог за

---

³⁵ Веома је проблематично уврстити ову теорију у неку од теоријских праваца који се обично издвајају у оквиру класификација феминистичких теорија. Оно што се може свакако закључити да аутор и ауторка теорије амбивалентног сексизма не критикују капиталистички систем, па се у том смислу не могу повезати са марксистичком традицијом. Рекли бисмо да су ближи либералном феминизму ако посматрамо тај аспект анализе. Са друге стране, централна преокупација им је дискурс, стереотипи, предрасуде, те стереотипно размишљање виде као један од разлога опстанка родне неравноправности. Ова теорија узима у обзир и увиде

истраживање родне неравноправности види у амбивалентној родној идеологији која се огледа кроз хостилне и беневољентне родне предрасуде.

Теорија амбивалентног сексизма управо анализира механизме истраживања опресије, узима у обзир економску и друштвену моћ која је у рукама мушкараца и што је најважније, анализира дискурс који помаже у одржавању постојећег неравноправног стања. Беневољентни и хостилни сексизам се надопуњавају и заједнички учествују у одржавању патријархалне хегемоније.

Сексизам се обично везује за хостилност према женама. Теорија амбивалентног сексизма ставља акценат на позитивни тон који прати велики број родних предрасуда, тј. ставља у фокус на беневољентни (добронамјерни, доброћудни) сексизам, и његов значај у одржавању родне неравноправности. Беневољентни сексизам је у оквиру ове теорије дефинисан на следећи начин: „сет међусобно повезаних ставова према женама који су сексистички у терминима посматрања жена на стереотипизиран начин и у ограниченим улогама, али који су субјективно праћени позитивним тоном (за посматрача) и такође обично производе понашања која се обично сврставају у просоцијална (нпр. помагање) или која се односе на интимизирање (нпр. дијељење осјећања и информација о себи са другима).”(Glick & Fiske, 1996: 491)

Теорија амбивалентног сексизма истражује како мушка доминација и интимна међузависност између мушкараца и жена обликују садржај традиционалних родних идеологија и њихов емоционални тон. „Конкретно, ова теорија 1.) детаљно описује садржај друштвено раширених идеологија које легитимизирају или оправдавају традиционалне родне улоге; 2.) тврди да су ове идеологије раширене у различитим културама зато што услови који су потребни за њихово постојање постоје у различитим културама; 3.) истражује помијешана осјећања и ставове који су у вези са тим идеологијама и 4.) нуди сет скала које мјере ове ставове.” (Glick & Rudman, 2008:37)

еволуционистичког феминизма и биосоцијалног приступа, што ову теорију удаљава од апсолутно неесенцијалистичких постмодернистичких феминистичких приступа који су такође усмјерени на дискурс. Опет, узимају у обзир и структурну и институционалну моћ мушкараца, али не дају коначан одговор шта има већу важност, култура или структура. Ипак, емпиријски метод који користе је нешто што посебно одликује овај научни приступ зато што постоји тенденција да се премисе провјеравају кроз емпиријска истраживања која служе као основ за нове увиде и формирање нових теорија.

Концепт амбивалентног сексизма, као и модерни и неосексизам, настали су инспирисани савременим истраживањима расизма. Друштвене норме су се промијениле, па су ставови према расизму постали са једне стране суптилнији, а са друге стране амбивалентни. Као и расизам, и сексизам је постао суптилнији, али када је амбивалентност сексизма у питању, аутори теорије тврде да то није новији феномен који се везује за период интензивне борбе за људска права, као када је у питању амбивалентни расизам, већ да је сексизам одувijek био амбивалентан. (Glick & Fiske, 2011) Игли и Штефн су показали да се позитивно стереотипизирање жена односи баш на традиционалне женске улоге. (Egly & Steffen, 1984) Такође, према ауторима теорије амбивалентног сексизма, разлика у односу на расизам је што ефекат „осјећања кривице бијелаца” (*white guilt*) не постоји када је сексизам у питању, па тзв. „мушка кривица” због горег положаја жена није изражена.

За разлику од родних предрасуда, неке друге врсте хостилних предрасуда се изражавају кроз социјалну дистанцу и та социјална дистанца је могућа када су у питању нпр. различите етничке и расне групе (непожељност ступања у брак са представницима друге групе и слично). Међутим, иако родне предрасуде одражавају жељу да се жене искључе из неких улога и неких сегмената живота, не постоји тенденција мушкараца да у потпуности искључе жене из свог живота.

Родне предрасуде су обојене амбивалентношћу зато што доминантна група (мушкарци) на јединствен начин зависи од подређене групе (жена). Мушкарци и жене зависе једни од других због сексуалне репродукције и интимности коју ова ствара.³⁶ Таква ситуација обезбјеђује женама *дијадичку*

---

³⁶ Сексуална репродукција (*Sexual reproduction*) је термин који ауторка и аутор користе. Важно је напоменути да је у феминистичким теоријама кључно разликовати репродукцију, сексуалност, интимност и љубав. Није сексуалност увијек у служби репродукције (тј. најчешће није), интимност и љубав не морају нужно бити повезани са сексуалношћу и слично. Такође, данас постоји могућност вантјелесне оплодње, што додатно раздваја хетеросексуалност од репродукције људске врсте. Сексуалности различите од хетеросексуалности су још један разлог зашто сексуалност и интимност не треба третирати као нераздвојну од репродукције. Рајвн Конел репродукцију врсте и одгајање дјете (репродуктивна арена је израз који користи) узима као веома важну јединицу анализе родних односа, али истиче историјску промјенљивост пракси у оквиру ове арене. „Ми смо једна од многих врста које се репродукују сексуалним путем, али смо једина врста која је створила комплексне, историјски промјенљиве друштвене структуре у оквиру којих се ти репродуктивни капацитети развијају и трансформишу. Род је заправо, једна од најупечатљивијих особина карактеристичних само за нашу врсту.” (Connel 2009:68) Зато сматрамо да „сексуална репродукција” није адекватан аналитички алат за разумијевање међузависности мушкараца и жена, посебно зато што се тако формулисана међузависност у

моћ (моћ само у тој једној „женској” сфери) и ствара амбивалентну идеологију (Glick & Fiske, 1996:494). Иако постоји међузависност у овој сфери интимности, мушкарци имају знатно већу моћ у економској, политичкој и уопште јавној сфери, што жене чини зависним од мушкараца и ставља их у значајно гори положај.

Када је у питању сам концепт амбивалентног сексизма, аутори објашњавају да се он односи на истовремено постојање два типа сексистичких ставова: хостилних и беневољентних који се изражавају кроз различит тон: негативни и позитивни. Иако неке теорије и истраживања повезују амбивалентност са ставовима који се потиру, тј. који негативно корелирају или су неповезани, у овом случају се ради о истовременом постојању позитивних и негативних ставова који међусобно позитивно корелирају. Ови ставови (позитивни и негативни) не изазивају нелагодност зато што су дио исте идеологије. Још један разлог зашто људи који заступају амбивалентне сексистичке ставове не осјећају никакав конфликт, збуњеност или тензију, сматрају Глик и Фиск, је зато што често праве подгрупе на које се односе или хостилни или беневољентни ставови. Хостилност или непријатељство је усмјерено према женама које угрожавају ту предност, а беневољентност или добронамјерност према женама које прихватају традиционалне родне улоге. Аутор и ауторка објашњавају да се може говорити о амбивалентности, а не само о различитом односу према различитим подгрупама жена, јер амбивалентни однос може постојати и према једној особи (Glick & Fiske 2001).

У многим ранијим теоријама предрасуда, истичу Глик и Фиск, је наглашавана веза између ниског статуса одређених група и формирања негативних стереотипа према тим групама чиме се оправдава експлоатација и то све у име интереса доминантне групе. Неупитно је да је хостилни сексизам у тијесној вези са структурном моћи мушкараца. (Glick & Fiske, 1997) Тако нпр., према теорији социјалног идентитета (Tajfel & Turner, 1979), сама свијест о томе да припадамо некој групи, довољна је да фаворизујемо сопствену групу. Људи добијају самопоуздање кроз позитивно вредновање групе са којом су се идентификовали у односу на остале групе. Компетитивност и непријатељски

теорији амбивалентног сексизма узима као један од структурних фактора који условљавају настанак амбивалентног сексизма. Детаљнија критика теорије амбивалентног сексизма ће бити представљена у наредном поглављу.

однос између група нема везе само са такмичењем око ресурса, већ и око статуса. На ове увиде се ослања и теорија амбивалентног сексизма. Примјер хостилних родних предрасуда које оправдавају хијерархију је увјерење да само мушкарци имају одговарајуће особине које их чине погодним да управљају различитим друштвеним институцијама. (Glick & Fiske, 1996)

Према теорији амбивалентног сексизма три структурна фактора условљавају амбивалентни однос према супротном полу: 1.) мушка структурна моћ (структурна контрола правних, економских и политичких институција), 2.) подјела родних улога и 3.) сексуална репродукција (биолошка константа која ствара зависност и интимност између полова) (Glick & Fiske, 2001).

Полазећи од ова три структурна фактора, аутори сматрају да су три компоненте које називају 1.) патернализам, 2.) родна диференцијација и 3.) хетеросексуалност, саставни дио како беневољентног, тако и хостилног сексизма. Свака компонента има свој хостилни и беневољентни аспект који служи да оправда или објасни постојеће односе између полова. Аспекти беневољентног сексизма су протективни патернализам, комплементарне родне улоге и интимна хетеросексуалност. *Протективни (заштитнички) патернализам* се односи на мишљење да мушкарци због своје веће моћи, ауторитета и физичке снаге треба да штите и финансијски обезбјеђују жене као што отац чува и финансијски обезбјеђује своју дјецу. Овај заштитнички однос је посебно јак према женама од којих су дијадички зависни или које виде на неки начин као „власништво” (жене, ћерке, мајке). *Комплементарна родна различитост* се односи на мишљење да жене имају позитивне особине које су комплементарне са особинама мушкараца, тј. да се међусобно надопуњавају. То су особине које су у складу са традиционалним родним улогама (нпр. жене и мајке) због којих мушкарци зависе од жена. *Хетеросексуална интимност* се односи на дијадичку међузависност мушкараца и жена. Односи се на романтизовање жена као сексуалних објеката, као и на посматрање жена као романтичних партнера без којих мушкарци нису „комплетни”. (Glick & Fiske, 1997)

Хостилни аспекти су доминантни патернализам, хијерархијске родне разлике и хостилна хетеросексуалност. *Доминантни патернализам* се односи на мишљење да жене треба да буду контролисане од стране мушкараца, зато што нису у потпуности компетентне одрасле особе (Glick & Fiske, 1997, 1996).

Компетитивне или *хијерархијске родне разлике* се односе на негативне стереотипе о женама. *Хостилна хетеросексуалност* се односи на посматрање жена искључиво као објеката, као и на страх од тога да ће жене користити своју сексуалну привлачност да би стекле моћ над мушкарцима. Ове три компоненте чине суштину теорије амбивалентног сексизма, а та тродимензионалност ће бити предмет критике у нашем раду, о чему ће бити више ријечи у наредном поглављу.

Иако беневољентни сексизам представља субјективно позитиван поглед на жене, беневољентни сексизам са хостилним сексизмом дијели став да су жене „слабији” пол, као и да њихова улога треба да буде везана за приватну сферу. Хостилни сексизам промовише неспособност жена за обављање задатака на позицијама моћи у економским, политичким и правним институцијама, док беневољентни сексизам нуди пријатније објашњење за смјештање жена у приватну сферу, које подразумева спремност мушкараца да понесу терет и одговорност, тј. спремност да заштите жене. (Glick & Fiske, 1996)

Амбивалентни сексизам је операционализован кроз инвентар/скалу амбивалентног сексизма³⁷ (*Ambivalent Sexism Inventory – ASI*) која се састоји од двије скале: скале хостилног (ХС) и скале беневољентног сексизма (БС). Обије скале броје по једанаест ајтема, тј. ставова. У оквиру скале хостилног сексизма, се током првих емпиријских истраживања спроведених у САД-у нису издвојиле теоријом предвиђене три компоненте, а у оквиру скале беневољентног сексизма су се издвојила три фактора: заштитнички патернализам (нпр. „Мушкарци би требало да цијене и штите своје жене”), комплементарна родна различитост (нпр. „Жене, у поређењу са мушкарцима обично имају префињенији осјећај за културу и добар укус”) и интимна хетеросексуалност (нпр. „Сваки би мушкарац требало да има жену коју ће обожавати”). Примјери ставова из ХС скале су: „Жене преувеличавају проблеме које имају на послу”, „Већина жена не цијени довољно све оно што мушкарци чине за њих”, „Циљ феминисткиња је доминација жена над мушкарцима” итд.

Кроз прелиминарна истраживања спроведена на узорку из Сједињених Америчких Држава утврђено је да је отворени хијерархијски хостилни сексизам који указује на неспособност жена превазиђен и да се већина људи не слаже са

---

³⁷У даљем тексту ћемо користити скраћеницу АСИ

таквим тврдњама, па је хостилни сексизам преформулисан: хостилни сексизам је усмјерен на жене које на неки начин изазивају мушку моћ (нпр. феминисткиње, успјешне жене и жене заводнице). „Према томе, скала хостилног сексизма је релативно суптилна и савремена мјера сексистичке хостилности. Ипак, с обзиром да је преобладајућа тема хостилна реакција на жене које изазивају мушку моћ и ауторитет, сматрамо да је наставак, али и да је у складу са традиционалним облицима сексистичке хостилности”. (Glick et al., 2000:764) Ова тврдња је потврђена кроз истраживања која су показала умјерену до јаку корелацију хостилног сексизма мјереног скалом хостилног сексизма (*hostile sexism sub-scale*) и отворених облика сексизма мјерених скалом ставова према женама (*Attitudes Toward Women Scale*) и скалом старомодног сексизма (*Old-Fashioned Sexism Scale*).

Кроз прва истраживања се већ показало да хостилни и беневољентни сексизам међусобно позитивно корелирају, што је на први поглед, како аутори примјећују представљало пријетњу валидности скала хостилног и беневољентног сексизма, али они објашњавају да баш та позитивна корелација подупире њихов поглед на амбивалентност која не значи међусобно искључивање позитивних и негативних ставова, већ њихово заједничко постојање, баш зато што су дио исте идеологије. Беневољентни сексизам стоји на путу хостилном сексизму, тј. не спречава изразито негативно понашање према женама. Заштита коју беневољентни сексизам обећава лако се повлачи тј. од те заштите се лако одустаје онда када жене не испуњавају сексистичка очекивања. Хостилност према женама служи да контролише жене и држи их у традиционалним родним улогама са којег неће изазивати мушку моћ. (Glick & Fiske, 2011:35)

Међународно истраживање амбивалентног сексизма спроведено 2000. године на узорку од 15 000 људи у 19 економски и културно различитих земаља (Glick et al. 2000) показало је да УН индикатори степена родне равноправности негативно корелирају са степеном измјереног хостилног и беневољентног сексизма, тј. што је сексизам (како хостилни тако и беневољентни) израженији, степен родне равноправности мјерен УН индикаторима је мањи.³⁸ Ово велико

---

³⁸Индикатори родне равноправности Уједињених нација (УН) успостављени су 1995. године : Индекс развоја који се односи на род (*Gender-related Development Index – GDI*) и Мјера родног оснаживања. (*Gender Empowerment measure - GEM*). GDI указује на учешће жена у економији

истраживање је потврдило претпоставку теорије амбивалентног сексизма да ХС и БС међусобно позитивно корелирају зато што су дио исте патријархалне идеологије. Такође, потврђена је претпоставка да су БС и ХС присутни у различитим културама, што према ауторима подржава тврдњу да амбивалентни сексизам проистиче из друштвених и биолошких фактора који су присутни практично у свим људским групама. „Иако међународна поређења тешко да могу представљати машину за путовање кроз вријеме, налаз да већина родно традиционалних култура има висок скор не само када је ХС у питању, већ и када је БС у питању такође подржава мишљење да БС није савремена врста ‚политички коректних‘ предрасуда.” (Glick & Fiske, 2011:534) Показано је да је у свим земљама у којима је спроведено истраживање ХС заступљенији међу мушкарцима него међу женама. У половини земаља БС је једнако заступљен међу женама и мушкарцима, а у четири земље у којима је сексизам био најизраженији, БС је био израженији међу женама. Пронађена је правилност да што су мушкарци у одређеној земљи већи сексисти, жене у већој мјери прихватају беневољентни сексизам. (Glick et al., 2000) Објашњење ауторке и аутора је да је могуће да се жене беневољентним сексизмом заправо покушавају одбрани од веома израженог хостилног сексизма. „Иронија је да су жене приморане да траже заштиту од чланове групе која им представља пријетњу, а што је већа пријетња, то је већи подстицај да се прихвати заштитничка идеологија беневољентног сексизма.” (Glick & Fiske, 2001: 115)

Неколико година након објављивања теорије амбивалентног сексизма аутори су направили и скалу која мјери амбивалентни однос према мушкарцима. (Fiske & Glick, 1999) У оквиру ове скале су такође двије подскеле – једна се односи на беневољентни, а друга на хостилни однос (како жена, тако и мушкараца) према мушкарцима. Према ауторима, овакав амбивалентни однос према мушкарцима производе исте структурне силе које стварају амбивалентни однос према женама (већа мушка структурна моћ и међузависност мушкараца и

(процент менаџерки, професионалних и техничких радница, удио жена у заради) и у политици (процент жена у парламенту). GDI се фокусира на дуговјечност, знање (процент писмених код одраслих, број година школовања), животни стандард (куповна моћ). Ови индекси су корисни зато што нуде податке о веома важним индикаторима стања родне равноправности у скоро свим земљама свијета. Са друге стране, непотпуни су и непрецизни, некад теоријски недовољно потковани и развијени. Не нуде увид у стање родних односа у многим важним областима живота и не успијевају да уврсте у своју анализу карактеристичности родних односа појединачних земаља, које дају снажан печат општем утиску о родној равноправности у датој земљи. (Hawken & Munck, 2013)

жена). *Хостилни однос према мушкарцима (ХМ)* садржи три компоненте. *Озлојеђеност због патернализма* се односи на негативан однос према мушком патернализму, вишем статусу мушкараца у друштву и мушкој агресивности (нпр. „Мушкарци ће се увијек борити да имају већу контролу у друштву од жена”). *Компезаторна родна различитост* се односи на презир због мушке неспособности у кућном домену (нпр. „Мушкарци се понашају као бебе када су болесни”). *Хетеросексуална хостилност* одражава мишљење да су мушкарци сексуални предатори (нпр. „Када мушкараца сексуално привуче нека жена, нема моралне норме и све ће урадити да је одвуче у кревет”). Овакви ставови приказују мушкараце негативно, али потврђују њихов виши статус. За разлику од теорије релативне депривације³⁹ и теорије друштвеног идентитета⁴⁰ према којима раширена хостилност према доминантној групи значи да је систем под пријетњом, тј. да угрожене групе (а некад и доминантне) виде систем као нелегитиман и желе да га мијењају, Глик и сарадници/це (Glick et al., 2004) сматрају да негативнија оцјена мушкараца у односу на жене произилази из увјерења која одражавају и подржавају виши статус мушкараца сугеришући да је такво стање неизбјежно. Ароганција, доминација и агресивност, чак и онда када су само дескриптивни, а не и прескриптивни стереотипи о мушкарцима, довољни су да створе слику да је хијерархија неизбјежна. „Ставови у оквиру ХМ скале не подразумијевају нужно моралну исправност родних разлика у друштвеном статусу (не морају бити прескриптивни), али сугеришу да мушкарци имају особине које их чине погодним за доминацију и да су полне разлике природне и неизбјежне, што су увјерења која могу додатно ојачати перципирану стабилност мушке доминације.” (Glick et al., 2004:715) Овакав заључак они ослањају на Тајфелово становиште које је у складу са ранијим

---

³⁹ Samjuel Stuffer (Samuel Stouffer) је социални психолог који је након Другог свјетског рата осмислио појам релативне депривације (анализирајући психологију војника и њихов однос према сопственом успјеху) који стоји на супрот појму апсолутне депривације. Укратко, људи одређују свој статус и задовољство истим у односу на друге које виде као релевантне референтне тачке. Када се људи упореде (себе или групу којој припадају) са другим индивидуама или групама и схвате да су гореј позицији, перципирају систем као неправедан и долази до осјећања љутње и бијеса, као и потребе да добију оно што немају. Овај појам је касније веома коришћен, али и критикован у оквиру социјалне психологије, али и других дисциплина, посебно у објашњењима друштвених покрета које покрећу колективна осјећања релативне депривације (Pettigrew, 2015)

⁴⁰ Идентитет је један од најважнијих појмова у оквиру феминистичких теорија (Духачек, 2011), али конкретно у овом случају се Глик и сарадници/це реферишу на теорију друштвеног идентитета Тајфела и Турнера која користи појам друштвеног идентитета да би објаснила међугрупне односе (о чему је раније у тексту већ било ријечи).

Веберовим мишљењем да је вјеровање у стабилност система, тј. мишљење да се људи углавном конформирају са постојећим нормама, довољно да спријечи подривање система, чак и онда када је морална легитимност система доведена у питање. Дакле, према Тајфелу, за промјену система је потребно да се систем перципира као нелегитиман, али и да се перципира као промјенљив.⁴¹ Жене критикују мушкарце, али не на такав начин да доводе у питање њихов ауторитет. Овакви ставови имају компензаторну улогу за жене. Хостилни ставови према мушкарцима су у складу са „мачо” сликом мушкарца који је високо компетитиван, који жели да доминира, који је безосјећајан. Чак и традиционални мушкарци сматрају да ове особине нису позитивне јер подразумијевају окрутност, нељубазност, могућност да се повриједи други итд., али се и даље диве мушкарцима који имају такве особине. Такве особине обезбјеђују поштовање и њима се тежи упркос томе што собом носе и негативну конотацију. (Glick et al., 2004)

Беневољентни однос према мушкарцима подразумијева позитиван однос према традиционалним родним односима и улогама. Овакви ставови такође оправдавају постојећи систем. У оквиру *беневољентног односа према мушкарцима (БМ)* такође се може говорити о три компоненте. *Матернализам* се односи на мишљење да жене морају да се брину о мушкарцима у кућном домену, што је компензација за то што су мушкарци задужени за заштиту и финансијску потпору (нпр. „И у случају кад обоје партнера раде, жена би требало више да се брине око свог партнера код куће”). *Комплементарна родна различитост* подразумијева позитивну карактеризацију мушкараца као заштитника и финансијског ослоња (нпр. „Мушкарци су спремнији да себе доведу у опасност да би заштитили друге.”) и *хетеросексуална интимност* (дијадичка зависност) (нпр. „Свака жена би требало да има мушкарца којег обожава”). Према нашем мишљењу ставови из компоненте матернализам и из компоненте комплементарна родна различитост би такође могли да се сврстају у негативне ставове према женама, тј. хостилни сексизам зато што отворено смјештају жене у традиционално женске инфериорне улоге.

---

⁴¹ Овај увид је важан дио радикалног и марксистичког феминизма који сваки на свој начин указују на нелегитимност ширег система (патријархат, капитализам) који је сам по себи проблематичан и треба да буде промијењен, док либерални феминизам покушава да постигне родну равноправност не доводећи у питање основне премисе постојећег друштвеног система.

Међународно истраживање спроведено у 16 земаља на преко 8000 испитаника/ица показало је да БМ и ХМ међусобно позитивно корелирају, а негативно корелирају са степеном родне равноправности мјереним УН индикаторима родне равноправности. (Glick et al., 2004) Дакле, показало се да што је израженији позитивни однос, израженији је и негативни однос према мушкарцима. Такође, што су у некој земљи израженији позитивни и негативни однос према мушкарцима, то је родна равноправност на нижем нивоу. БМ и ХМ скала обилују стереотипима, па се њихова позитивна корелација може објаснити тиме што и једна и друга врста ставова (без обзира да ли су позитивни или негативни) црпе садржај из истог значењског корпуса.

Дакле, од када су настале теорија и скала амбивалентног сексизма, спроведена су истраживања амбивалентног сексизма на десетинама хиљада људи иницирана од стране аутора ове теорије уз учешће бројних научника из великог броја земаља (Glick et al., 2000, 2004). Када индивидуе представљају јединицу анализе, корелације између беневољентног и хостилног сексизма су занемарљиво до умјерено позитивне, што показује да су беневољентни и хостилни сексизам различите идеологије. Ипак, међукултурна поређења указују на то да се као културне идеологије беневољентни и хостилни сексизам појављују заједно, на шта указују национални просјечни скорови ХС и БС који изразито корелирају. Дакле, ако људи у просјеку у одређеној земљи показују високо изражен беневољентни, показују високо изражен и хостилни сексизам. Такође, ти скорови позитивно корелирају и са степеном изражености родне неравноправности. (Glick & Fiske, 2011)

Глик и Фиск у свом осврту на пут развоја теорије и истраживања амбивалентног сексизма кажу да је њихов структурни приступ изучавању сексизма, осим што је изњедрио теорију амбивалентног сексизма, дјелимично утицао и на стварање општије теорије предрасуда - Модел садржаја стереотипа (*Stereotype Content Model*) који су осмислили у сарадњи са Ејми Кади (Amy Cudde). Сузан Фиск и колеге/инице сматрају да су *топлина (warmth)* и *компетенција (competence)* двије најважније особине према којима људи карактеришу друштвене групе, а у складу са тим се стварају и различита осјећања која су дио предрасуда према тим групама. (Fiske et al. 2002) Дакле, не може се говорити само о једној евалуативној равни тј. континууму позитивно-негативно. Фиск и колеге/инице су описали четири врсте односа према групама

у складу са перципираном комбинацијом тоpline и компетентности које групе посједују. Тако су предрасуде обојене *презиром* углавном усмјерене на групе које се не одликују ни топлином, нити компетенцијом (нпр. примаоци социјалне помоћи), предрасуде обојене *сажаљењем* су усмјерене на групе за које се сматра да их карактерише топлина, али не и компетенција (нпр. старији људи или домаћице), оне групе које се виде као компетентне, али не и топле се посматрају са *завишћу* (нпр. Јевреји, богати људи), док *поштовање* и *дивљење* прати оне предрасуде које се односе на групе за које постоји заједничко мишљење да су како компетентне, тако и топле (блиски људи, савезници). Овај модел је указао на то да је хостилни сексизам у свом савременом облику усмјерен на моћне жене и да одражава предрасуде праћене завишћу, док традиционална хостилност која се односи на женску менталну инфериорност одражава презир према женама. (Glick & Fiske, 2011:534)

3.3. Амбивалентни сексизам кроз истраживања

Концепт и скала амбивалентног сексизма инспирисали су бројна истраживања која су потврдила теоријске претпоставке, али и донијела неке нове увиде. Велики број истраживања бави се односом амбивалентног сексизма и других врста ставова и понашања, као и утицајем изложености амбивалентном сексизму на понашања и ставове жена које су мете амбивалентног сексизма. Ипак, како је сексизам дуго био поистовјећиван са хостилношћу, више интересовања и пажње је показано и усмјерено на боље разумијевање беневољентног сексизма који је новији концепт.

Кроз истраживања је показано да је беневољентни сексизам веома проблематичан и штетан. Беневољентни сексизам због свог позитивног тона најчешће није препознат као сексизам (Barreto & Ellemers, 2005). Иако можда беневољентни сексизам на први поглед не изгледа проблематично, заправо је инфериорност жена у позадини оваквог начина гледања на родне односе. Овај суптилни облик сексизма негативно утиче на родне односе како у „приватној”, тако и у „јавној” сфери. Истраживање које су спровели Думонт и сарадници/це указало је на однос беневољентног сексизма и осјећаја компетентности за рјешавање одређених задатака. (Dumont, Sarlet & Dardenne, 2010) Наслов чланка је „Буди превише фин према жени и она ће се осјећати некомпетентно,, (*Be Too*

Kind to a Woman, She'll Feel Incompetent), а пронађени резултати говоре у прилог томе да изложеност беневољентном сексизму утиче да се жене осјећају мање компетентно, што није случај са хостилним сексизмом. Још једно истраживање показује да излагање беневољентном сексизму негативно утиче на учинковитост жена на тестовима који су дио хипотетичке пријаве за посао. (Dardenne, Dumont & Bollier, 2007) У оквиру експеримента, жене су попуњавале тест као хипотетичку пријаву за посао, али је наведено да ће радити са мушкарцима који имају беневољентне или хостилне ставове. На тај начин, прије самог теста неке жене су биле изложене хостилном, неке беневољентном, а неке нису биле изложене ни једној од те двије врсте сексизма (коришћени су ставови из скале амбивалентног сексизма). У неколико експеримената се показало је баш беневољентни сексизам негативноје утицао на учинковитост испитиваних жена на тесту. За разлику од хостилног сексизма који су жене лако препознале, беневољентни сексизам није препознат као сексизам, али је означен као непријатан од стране жена. Аутори дају објашњење да је беневољентни сексизам, за разлику од хостилног негативно утицао на учинковитост на тесту зато што жене у случају препознавања сексизма кривицу додјељују екстерно, а у случају беневољентног сексизма који је суптилан, али имплицира да су жене слабије и да им је потребна помоћ, код жена долази до несигурности и преиспитивања које им отежавају рјешавање задака у оквиру теста. Једно истраживање (Feather, 2004) је такође показало да беневољентни сексизам негативно корелира са вредновањем аутономије, независне мисли и акције, слободе, бирања сопствених циљева, а позитивно корелира са традиционалним вриједностима, усмјереношћу на поштовање и прихватање културних или религијских обичаја и идеја.

Жене код којих су изражени беневољентни сексистички ставови у већој мјери преферирају мушкарце партнере са високим ресурсима. (Sibley & Overall, 2011) Такође, у већој мјери би биле спремне да прихвате оправдања за заштитничке забране својих романтичних партнера, ослоњене на беневољентни сексизам (нпр. „За жену није безбједно да интервјуише криминалце.” у хипотетичкој ситуацији када би жена у оквиру стажирања требало да ради са криминалцима) упркос потенцијално негативном утицају на ток њихове каријере. (Moyn, Glick, Expo'sito & De Lemus, 2007) Што је код жена израженији беневољентни сексизам, то су већа њихова очекивања да ће се мушкарци због

успјеха на послу своје жене осјећати угроженим и да ће реаговати насилно. Експозито и колеге/инице повезују страх од насиља са беневољентним сексизмом и са прилагођавањем жена традиционалним родним улогама које не угрожавају мушку моћ. (Exposito et al., 2010) Студија коју су спровели Моја и колеге/инице (Moja, Exposito, & Casado, 1999) показала је да је беневољентни сексизам израженији код жена које нису имале плаћен посао. Такође, исто истраживање је испитивало реакције жена на различите дискриминаторне сценарије и показало се да када дође до неког вида дискриминације (нпр. муж забрани жени да изађе у град ноћу или жена не добије унапређење на послу због мање квалификованог мушкарца) ту дискриминацију жене доживљавају као мање озбиљну ако је објашњење особе која дискриминише заштитничко, беневољентно сексистичко (нпр. да жена не би требало да излази због своје безбједности, да јој се нешто ружно не би десило), а не хостилно сексистичко објашњење. (Glick & Fiske, 2001:111)

Истраживања показују да мушкарци који заступају беневољентни сексизам чешће окривљују жене које су жртве силовања од стране познаника ако је та жена нарушила својим понашањем родне норме које прописују женску „чистоту” и „чедност”. (Abrams, Viki, Masser & Bohner, 2003) Такође, Вики и Абрамс показују да испитаници код којих је израженији беневољентни сексизам у већој мјери сваљују кривицу на жену коју је силовао мушкарац са којим је варала свог супруга него на жену којој се не зна брачни статус која је силована такође од стране мушкарца кога познаје. (Viki & Abrams, 2002)

На примјеру Турске и Бразила гдје жене имају знатно нижи статус од мушкараца, показало се да хостилни, али и беневољентни сексизам код мушкараца позитивно корелира са легитимисањем насиља, тј. одобравањем да мужеви физичким насиљем контролишу своје жене. Ипак, показало се да беневољентни сексизам када је контролисан утицај хостилног сексизма не корелира са легитимисањем насиља, па аутори ове резултате виде као потврду да је беневољентни сексизам и протективност условна, тј. беневољентни сексизам мушкараца није довољан и заштита није гарантована онда када жене доведу у питање мужев ауторитет или када прекораче родне улоге. (Glick et al., 2002) Такође, истраживање спроведено међу британским студентима (Abrams et al., 2003) показује повезаност хостилног, али не и беневољентног сексизма и склоности мушкараца ка насиланом сексу, а на узорку америчких студената

(Begany & Milburn, 2002) је показано да је хостилни, али не и беневољентни сексизам мушкараца повезан са свједочењима о сексуалном злостављању жена.

Беневољентни сексизам негативно корелира са подржавањем абортуса, и то не само слободног абортуса без обзира на разлог, већ и абортуса који се спроводи нпр. када је живот или здравље жене у опасности. (Huang, Osborne, Sibley & Davies, 2014) Аутори/ке објашњавају ове резултате тиме што је беневољентни сексизам укоријењен у идеализованој слици жене као брижне мајке, тј. у вези је са мишљењем да нема важније улоге за жену од мајчинства. У овом истраживању хостилни сексизам је негативно корелирао са подржавањем чак и абортуса у циљу очувања здравља мајке, што није у складу са ранијим истраживањима у којима је хостилни сексизам негативно корелирао само са ставовима који подржавају слободни абортус (зато што избор жена подрива мушку моћ, тј. слободни абортус се перципира се као дио ширег покрета оснаживања жена). Аутори за овај неочекивани резултат дају могуће објашњење, а то је окривљивање жртве и кажњавање жена због немогућности да створе идеалне услове за трудноћу.

Барето и сарадници/це показали су да изложеност беневољентном сексизму (али не и изложеност хостилном сексизму) утиче на то да жене себе приказују више у свјетлу пожељних традиционалних женских особина као што је усмјереност на друге, усмјереност на односе у тиму, него што истичу своју компетентност и усмјереност на задатак и циљ (Barreto, Ellemers, Piebinga & Moay, 2010).

Истраживање које су спровели Џост и Кеј показује да само излагање жена комплементарним родним стереотипима утиче да снажније оправдавају постојеће родне односе. (Jost & Kay, 2005) Дакле, ови резултати су у складу са теоријом оправдавања система. Комплементарни стереотипи имају капацитет да одржавају слику друштва у коме су сви на добитку од уравнотеженог распореда бенефита, као и терета у друштву. Само размишљање о беневољентном сексизму може да утиче на то да жене виде друштво у цјелини као праведније. Жене, што је уобичајено за групе нижег статуса и моћи, у поређењу са мушкарцима, оцјењују друштво као мање равноправно и праведно од мушкараца. Показало се да та разлика нестаје онда када учесници/це у експерименту прије попуњавања скале која мјери праведност друштва попуне скалу која мјери беневољентни сексизам. У том случају и мушкарци и жене виде свијет око себе једнако

праведним. Када је умјесто скале беневољентног сексизма учесницима/цама дата да се попуни скала хостилног сексизма, разлика између мушкараца и жена у доживљају праведности друштва се опет појавила. Та разлика није нестала ни када су дате на попуњавање скале и беневољентног и хостилног сексизма. Овај експеримент показује да беневољентни сексизам директно помаже да жене прихвате своју традиционалну родну улогу у друштву. Џост и Кеј дају могуће објашњење да се великим бројем понављања ситуација у којима се на свјесном нивоу експлицитно стереотипима оправдава постојеће стање, ствара веза између тог мотива за оправдањем система и стереотипа, тако да се надаље при појави стереотипа аутоматски на несвјесном нивоу јавља тај мотив за оправдањем система.

Ослањајући се на теорију оправдања система и претходна истраживања која показују да су увјерења којим се рационализују неједнакости у вези са животним задовољством⁴², Напјер и колеге/инице су спровели међународно истраживање које је показало да беневољентни сексизам позитивно корелира са задовољством у животу. (Napier, Thorisdottir & Jost, 2010) Показало се да су у егалитарнијим нацијама задовољнији животом они људи који заступају комплементарна оправдања (тј. који су беневољентни сексисти), него хостилни сексисти. У нацијама гдје је изражена родна неравноправност, разлике нису постојале. Још једно истраживање (Hammond & Sibley, 2011) под називом „Зашто су беневољентни сексисти срећнији?“ показало је ту повезаност.⁴³ Закључују да је код мушкараца та повезаност директна јер беневољентни сексизам приказује њихов виши статус као заслужену одговорност, док код жена такође та повезаност постоји, али је посредована тиме што беневољентни сексизам пружа рационализацију за родну неравноправност, што код мушкараца није случај.

---

⁴² Ранија истраживања су указала да политички конзервативци показују веће животно задовољство од либерала, што се тумачи као последица тога што конзервативци оправдавају систем неједнакости. (Napier & Jost, 2008)

⁴³ Аутори наглашавају да резултате њиховог истраживања не можемо тумачити кроз каузалност зато што је могуће да они људи који су задовољнији својим животом усвајају беневољентни сексизам. Ипак, њихова претпоставка да оправдање система утиче на појачано задовољство се ослања на ранија истраживања (Jost & Kay, 2005) која су показала каузалност у том правцу, тј. да излагање беневољентном сексизму повећава оправдање постојећег система родних односа.

Када су у питању могуће интервенције у циљу смањења сексистичког мишљења, резултати истраживања (Becker & Swim, 2011) показују да је важно указивати и скретати пажњу жена на постојање различитих облика сексизма који обично нису препознати као штетни (модерни сексизам, неосексизам, беневољентни сексизам). Дакле, показало се да су жене које су подстакнуте да воде дневник о сексизму који примијете (при чему им је речено да обрате пажњу на скуп примјера сексистичких опхођења која нису унапријед означена као сексизам, већ је тражено од учесница да оцијене да ли је и у којој мјери према њиховом мишљењу то примијећено понашање сексистичко), након тога у већој мјери осуђивале те иначе мање видљиве и мање препознате облике сексизма, а што је можда још и важније, биле су спремније на колективну акцију против сексизма (конкретно на потписивање петиције против сексизма). Са друге стране, показало се да се код мушкараца не смањују сексистички ставови онда када само више обраћају пажњу и биљеже такве случајеве у дневник, већ је потребно изазвати емпатију код њих (од њих је тражено да опишу како се мете сексизма осјећају, тј. да се ставе у њихову позицију). Када је конкретно беневољентни сексизам у питању, мушкарци због позитивног тона који га прати не успијевају да сагледају штетност ове врсте сексизма, па самим тим ни већа усмјереност, нити преузимање перспективе жртве сексизма не утиче на смањење присутности сексизма код учесника истраживања мушког пола. Аутори предлажу да би требало истражити да ли би отворено указивање на штене посљедице беневољентног сексизма (нпр. на академски успјех жена) поспјешило емпатију и имало утицај на смањење сексистичких ставова код мушкараца.

У својој књизи Социјална психологија рода (*Social Psychology of Gender*) Лори Рудман и Питер Глик објашњавају да је један од њихових циљева да објасне начин на који традиционални родни дискурс може да утиче на то како људи виде романтичну везу. (Glick & Rudman, 2008) Традиционални романтични идеали могу да утичу на појачавање родне неравноправности, нпр. идеал да жена треба да буде скромна и попустљива да би се свидјела мушкарцу, тј. да је на мушкарцу да покаже иницијативу. Још један примјер беневољентног сексизма је став да је увијек на мушкарцу да плати вечеру када је на романтичном састанку са женом.

Вики и сарадници/це кроз истраживање су утврдили да ово витешко, заштитничко понашање у везама није последица хостилног сексизма, али јесте у вези са беневољентним сексизмом. Закључили су да људи код којих је изражен беневољентни сексизам преферирају интимне мушко-женске односе у којима су мушкарци моћнији. (Viki, Abrams & Hutchinson, 2003) Истраживање које су спровели Липер и Робнет указало је на то да беневољентни сексизам позитивно корелира са брачним традицијама (мушкарац је тај који треба да запроси и жена треба да узме мужевљево презиме). Ове налазе су интерпретирали полазећи од тога да „скривена моћ” има велики утицај у многим хетеросексуалним односима. (Leaper & Robnet, 2012)

Комтер (Komter, 1989) у свом чланку „Скривена моћ у браку” (*Hidden Power in Marriage*) полази од појма скривене моћи који је утемељен у Грамшијевој (Gramsci, 1971) теорији културне хегемоније. Комтер сматра да та моћ потиче из добро утемељених институционалних пракси и норми које се ријетко преиспитују чак и онда када не иду у прилог подређеној групи. У свом истраживању је показао да су парови учесници у интервјуима, када је од њих затражено да објасне и легитимизују брачну праксу, прибјегавали једноставном објашњењу – традиционалним родним улогама које не преиспитују јер их виде као природне и нормалне. Невидљива моћ не само да рефлектује већ постојећу неједнакост у моћи између мужава и жена, већ је и потврђује и учвршћује. Комтер сматра да се ти процеси дешавају спонтано и несвјесно јер се ослањају на постојеће хегемонске норме. Традиционални родни односи у породици су најотпорнији на промјене и у томе велику улогу има баш скривена моћ. Та врста моћи добија посебну важност у одржавању патријархалног система данас када закони забрањују родну дискриминацију, када постоји глобална тенденција да се на институционалном нивоу подржава родна равноправност. Липер и Робнет сматрају да је беневољентни сексизам манифестација скривене моћи која се најчешће појављује у романтичним хетеросексуалним односима. (Leaper & Robnet, 2012)

Цикара и сарадници/це показали су на који начин хостилни и беневољентни сексизам заједнички доприносе обнављању патријархалне матрице. (Cikara, 2009) Беневољентно сексистичка убјеђења о томе какву улогу треба да имају мушкарци, а какву жене у оквиру романтичних веза, као и у кући, на различите начине ласкају и мушкарцима и женама. У питању су

романтични идеали који су привлачни како мушкарцима тако и женама. Свакако да ови идеали нису најважније објашњење зашто се жене на послу суочавају са феноменом „стакленог плафона” (*glass ceiling*)⁴⁴ али они појачавају став да приоритет жена треба да буду љубав и дом, а да мушкарци треба да се изборе и успију када је у питању посао да би могли да обезбиједу добар живот за своју жену и породицу. Ови идеали свакако негативно утичу на пробој жена у јавну сферу. Онда када се жена не понаша у складу са тим идеалима и очекивањима, хостилни сексизам бива усмјерен ка њој. Док хостилни сексизам може да изазове побуну, беневољентни сексизам на невидљив начин промовише саму родну неравноправност. Жене су често приказане као сексуални објекти, како у медијима тако на улици, у интерперсоналним односима итд. Међутим, жене често објективизирају саме себе, што се може видјети кроз чињеницу да жене троше много новца и времена на своје уљепшавање и бригу о изгледу уопште. Истраживање које су спровели Шеперд и сараднице показује да изложеност беневољентном сексизму утиче на то да жене у већој мјери надгледају своје тијело и стиде се свог изгледа. (Shepherd et al., 2010)

Резултати неких истраживања (Robertson et al., 2008) указују на негативну корелацију између коришћења козметике са једне стране и самопоштовања и самоувјерености, са друге стране. Излагање беневољентном сексизму повећава надзор над својим тијелом као и незадовољство својим тијелом. (Shepherd et al., 2011) Већа је вјероватноћа да ће жене које којих је израженији беневољентни сексизам користити козметику када се припремају за романтични састанак. (Franzoi, 2001) Могуће објашњење је да оне обраћају више пажње на значај свог изгледа зато што беневољентни сексизам промовише такве приоритете за жене. Истраживања показују да жене код којих је беневољентни сексизам изражен показују мањи интерес за високо образовање и послове који значе висок статус (Rudman & Herpen, 2003). Оне се ослањају на добијање статуса и моћи преко својих партнера и њихових постигнућа, а не самостално.

Рудман и Глик објашњавају како и зашто су родни односи различити код дјеце и одраслих. (Rudman & Glick, 2008) Дјевојчице и дјечаци нису

---

⁴⁴ Стаклени плафон је метафора која се односи на невидљиве неформалне баријере које дискриминишу жене у односу на мушкарце у процесу напредовања у каријери ка позицијама моћи, упркос њиховим доказаним способностима. (Јарић & Радовић, 2011)

међузависни на исти начин као мушкарци и жене, тј. не веже их сексуалност и репродукција, а такође не постоји јасна разлика у моћи као што је сличај са мушкарцима и женама. И дјечаци и дјевојчице обично имају исту улогу, а то је да буду ученици/це. Дјечаци немају виши статус или више новца од дјевојчица. Такође, морају да слушају своје мајке и друге одрасле женске фигуре које имају ауторитет. „Чак и у родно традиционалним културама, дјевојчице нису обавезно охрабриване да се покоравају дјечацима све док не уђу у пубертет.” (Rudman & Glick, 2008:75) Беневољентни сексизам није једнако присутан међу дјецом и одраслима. Родни стереотипи код дјеце су обично хостилни, што је последица фаворизовања своје групе, а то је опет дио процеса формирања друштвеног идентитета. То не значи да су културни стереотипи у потпуности игнорисани у дјетињству и да родна социјализација није важна за родне односе у одраслом добу.

Истраживано је и међугенерациско преношење беневољентног сексизма и показана је повезаност, тј. позитивна корелација беневољентног сексизма код мајки и ћерки, а такође резултати указују на то да што је израженији беневољентни сексизам код мајке, ћерка је мање заинтересована за напредовање у школовању. (Montañés et al., 2012)

Беневољентни сексизам је присутан у скоро свим сферама живота, али је посебно утицајан у романтичним односима и у породичном окружењу. Посебно је моћан механизам подршке патријархату у оним сферама живота које нису регулисане законом, нити било којим писаним правилом. Проблем је у томе што постоји много неписаних правила која подржавају инфериорни статус жена. Посебно су проблематична она правила која звуче примамљиво, „слатко”, и романтично, док са друге стране промовишу традиционално неједнаке родне улоге. Разлика у моћи између полова се потврђује кроз идеализацију традиционалних родних улога и одабир партнера/ки у складу са традиционалним вриједностима, кроз патерналистичко центлменство, кроз традиционална правила удварања, кроз подијељене улоге у породици, кроз преношење тих правила на дјецу, кроз ширење таквих идеала путем масовних медија. Беневољентни сексизам се прелива из приватне у јавну сферу. Кроз историју је женама забрањивано да учествују у јавној сфери, али су такве забране данас неприхватљиве. Са друге стране, приватна сфера је наставила да

буде више женска него мушка сфера. Мушкарци не желе да уђу у ту сферу зато што је деградирана и мање важна.

Мушкарци и жене не бирају своје партнере/ке по истим стандардима. Постоје неке особине које су пожељне за оба рода, али патријархалне вриједности имају и даље велики утицај на избор партнера. Оно што је мушкарцима важно, може женама бити непожељно и обратно. Неке особине су само пожељније за жене него за мушкарце, али су прихватљиве за оба рода. Једна студија показује да посебно мушкарци код којих је изражен хостилни сексизам у одабиру партнерке посебно вреднују атрактивност и виталност код жена. (Travaglia et al., 2009) Показало се да жене преферирају мушкарце беневољентне сексисте (дакле оне код којих је беневољентни сексизам изражен, а хостилни није) у односу на остале три групе мушкараца: несексисте (код којих није изражен нити хостилни нити беневољентни сексизам), у односу на хостилне сексисте (код којих је изражен хостилни, али не и беневољентни сексизам) и амбивалентне сексисте (код којих је изражен како хостилни, тако и беневољентни сексизам), што значи да су најпопуларнији мушкарци они који *идеализују* традиционалне родне улоге и представљају их на позитиван начин. (Bohner et al., 2010 : 575). Жене код којих је изражен беневољентни сексизам изражавају већу преференцију за мушкарцима који су моћни и који добро зарађују, а мушкарци код којих је изражен беневољентни сексизам преферирају чедне жене (Johannesen-Schmidt & Eagly, 2002).

Вики и колеге су показали да је џентлменско понашање на романтичним састанцима у вези са беневољентним, али не и са хостилним сексизмом. (Viki et al., 2003) Такво понашање је дио традиционалног схватања романтике. Традиционалне романтичне идеализације су важна баријера ка родној равноправности зато што обесхрабрују људе да изађу из прописаних традиционалних родних улога. Што више жене асоцирају романтичне партнере са џентлменством, мање интереса показују за образовање, каријеру и зарађивање новца (Rudman & Herpen, 2003). Традиције у вези са склапањем брака (узимање мужевљевог презимена и мушкарац је тај који треба да запроси жену) такође позитивно корелирају са беневољентним сексизмом (Leaper & Robnett, 2012).

Глик и Рудман праве разлику између романтичне љубави и традиционалних романтичних идеологија (раширених мишљења како би љубав

требало да изгледа). Те идеологије подржавају мушку доминацију. „Традиционалне романтичне идеологије су толико дубоко утицале на наше културне погледе на романтичну љубав, да многи људи нису слободни да једноставно и пуног срца искусе љубав, већ се умјесто тога осјећају обавезним да спроводе љубав на специфичне, високо ородњене начине.” (Glick & Rudman, 2008: 205) Ови аутори истичу да традиционалне идеологије наглашавају важност љубави у животима жена и мотивишу жене да одустану од личних амбиција и напретка у замјену за љубав мушкарца.

Истраживање перцепције понашања током романтичних састанака потврдило је да људи код којих је израженији амбивалентни сексизам негативније оцјењују нестереотипна понашања мушкараца и жена током састанка. Генерално, стереотипна понашања су оцјењивана позитивније од нестереотипних понашања, што указује на то да без обзира на пораст егалитарнијих ставова када је у питању родна равноправност, интимни односи су и даље обојени традиционалним вриједностима. Такође, ово истраживање показује да су мушкарци оцијењени позитивније од жена (у категоријама компетентности и топлине) онда када је сценарио састанка био стереотипан, али су зато у нестереотипном сценарију састанка мушкарци оцијењени негативније. Ипак, сценарио који је осмишљен да буде егалитариан је оцијењен позитивно независно од изражености амбивалентног сексизма. (McCarty & Kelly, 2015)

Једно истраживање је испитивало претпоставку да амбивалентни сексизам утиче на хијерархијске улоге у браку и то на два начина: а.) успостављањем мушке доминације на самом почетку кроз критеријуме одабира партнера; б.) одржавањем мушке доминације у току брака кроз родне норме које су обиљежене разликом у моћи. (Chen et al., 2009) Испоставило се да је беневоолентни сексизам код мушкараца повезан са преференцијом жена које карактеришу субмисивност и орјентисаност на кућу, а код жена је повезан са преференцијом мушкараца које одликују традиционалне доминантне карактеристике као што је способност да обезбјеђује материјална средства. Такође, показало се да хостилни сексизам позитивно корелира са ставовима који подржавају традиционално неравноправне родне улоге у браку (да жена подржава мушки ауторитет и доминацију у породици, да је жена улога да буде у кући, а не да буде успјешна итд.)

Истраживање на белгијском узорку показује да жене у зависности од контекста захтијевају различит степен патернализма: више патернализма захтијевају у романтичном, интимном контексту, него у пословном контексту. Жене у већој мјери захтијевају једнакост у пословној него у приватној сфери. (Starlet et al., 2012) На узорку са Новог Зеланда се показало да је беневоолентни сексизам позитивно корелирао са задовољством у животу. Аутори су, ослањајући се на теорију оправдања система и ранија истраживања која су показала да конзерва

Женама се обично прописују особине које које значе „топлину” тј. да буду топле, пријатне, љубазне, пријатељски настројене, отворене за сарадњу, док су ароганција и контролисање других оно што је непожељно за жене. За мушкарце је другачије: непожељно је да буду субмисивни, емотивни, наивни, да траже одобравање. (Prentice & Carranza, 2002) У једном истраживању анализирана је једна од функција коју имају прекриптивни стереотипи, као и утицај контекста, беневоолентног и хостилног сексизма на те прескрипције. (Delacollette et al., 2103) Претпоставили су да се женама прописују особине „топлине” зато што су то особине од којих мушкарци имају користи. То се и потврдило кроз истраживање, па се показало да мушкарци у већој мјери виде такве особине код жена као корисне за мушкарце, али их прописују у већој мјери у породичном, него у професионалном контексту. Конкретно мушкарци код којих је израженији беневоолентни сексизам перципирају да њихова група може имати већу корист од тога што се жене конформирају прескриптивним стереотипима. Таква правилност није пронађена када је у питању хостилни сексизам.

Имајући у виду напријед наведене одлике и механизме репродукције беневоолентног сексизма, можемо навести неколико главних разлога који наводе жене да га прихвате:

1. чињеница да овакав сексизам често *није препознат* као сексизам, те да се не увиђају његове штетне посљедице,
2. *индивидуална корист* коју жене имају од беневоолентног сексизма, тј. коришћење предности које ова врста сексизма омогућава женама,
3. беневоолентни сексизам нуди пријатнију и прихватљивију верзију родних норми и слика родних односа које служе као материјал за успостављање и поновно *потврђивање родног идентитета*,

4. беневољентни сексизам је дио патријархалне идеологије која *легитимише и оправдава родно подијелене улоге и родну хијерархију*; ова идеологија омогућава вјеру у праведно друштво, у праведне родне односе; оправдање доноси мир, смањује анксиозност и кривицу како оних који су у надређеном, тако и оних који су у подређеном положају (Jost & Hunyady, 2002).

5. изражавање беневољентног сексизма и конформирање са позитивно приказаним традиционалним родним улогама може да служи као *превенција од друштвене осуде* која се упућује оним женама који прелазе родне границе и угрожавају мушку моћ, али такође и као *превенција од насиља*.⁴⁵

6. беневољентни сексизам жене користе у циљу одбране од хостилног сексизма, као аргумент у прилог жена који је прихватљив у оквиру друштва у ком преовладавају патријархалне вриједности.⁴⁶ С обзиром на то да довођење у питање родне хијерархије у патријархалним друштвима наилази на осуду, беневољентни сексизам може да изгледа као добра алтернатива зато што даје женама некакву сатисфакцију, а не изазива мушку доминантну улогу.

Укратко, истраживања су показала да беневољентни сексизам негативно утиче на родну равноправност јер утиче на доживљај сопствене компетентности код жена, има негативан уплив на амбицију и жељу за успјехом код жена, подстиче жене да се конформирају традиционалним родним улогама и утиче на пораст самообјективизације. Ова врста сексизма такође негативно утиче и на односе моћи у „приватној” сфери, а обрасци понашања из приватне сфере се могу преливати у јавну и обратно. Такође, показано је да је беневољентни сексизам повезан не само са хостилним сексизмом већ и са сексуалним узнемиравањем и осуђивањем жртви силовања које су на неки начин прекорачиле традиционалне оквире, са противљењем женским репродуктивним правима итд.

Беневољентни сексизам има веома снажно упориште, а то је позитивни тон. Оно што истраживања још увијек нису успјела да утврде јесте које су то

---

⁴⁵ Подсјећамо на истраживање које је показало да се жене код којих је изражен беневољентни сексизам прилагођавају традиционалним родним улогама у циљу превенције од осуде и насиља (које перципирају као извјесне ако наруше очекивана родна правила понашања). (Exro'sito et al. 2010)

⁴⁶ Резултати истраживања рађеног на узорцима из 16 земаља показују да што је хостилни сексизам према женама у једном друштву израженији, то је беневољентни сексизам жена у том друштву већи, што аутори тумаче као њихов одбрамбени механизам и одговор на високу присутност сексизма у том друштву (Glick et al. 2000:773)

стратегије борбе против беневољентног сексизма. Један од начина које Сузан Ли (Susan Lee) и аутори теорије амбивалентног сексизма (Lee et al., 2010) издвајају су истраживања која би указала на директне и опипљиве последице излагању беневољентног сексизму, као што је нпр. истраживање (Dardenne et al., 2007) које је показало директан утицај беневољентног сексизма на успјешност жена у обављању одређених задатака.

3.3.1. Истраживања амбивалентног сексизма на нашим просторима

Амбивалентни сексизам досада није истраживан у Црној Гори, али у нашем региону јесте, па ћемо се кратко осврнути на та истраживања и добијене резултате. Скала амбивалентног сексизма је први пут у Србији коришћена у истраживању у оквиру докторске тезе Владимира Михаћа „Детерминанте и корелати етничких предрасуда, полних предрасуда и предрасуда према старима код становника Војводине” (Михаћ, 2010б). На узорку из Војводине скала беневољентног сексизма није показала задовољавајућу поузданост. „Поузданост ове две скале износи 0.81 за хостилне предрасуде и само 0.48 за бенигне, што доказује да је овај други термин још увек недовољно истражен и теоријски заснован.” (Михаћ, 2010а:87) Факторском анализом у оквиру беневољентног сексизма, нису издвојена очекивана три, већ четири фактора. „Фактори нису тако чисти као што је случај са оригиналном скалом, али, како и сами аутори кажу, ово је често последица превода и културе у којој се скала примењује”. (Михаћ, 2010а:87) Такође, коришћена је и скала амбивалентних ставова према мушкарцима, која је показала добру поузданост, али је факторска структура такође одступала од теоријом предвиђене шеме и факторске структуре ове скале у оригиналним истраживањима. Овдје такође треба нагласити да је Михаћ мјерио предрасуде према супротном полу, што значи да је су скалу амбивалентног сексизма (која се односи на жене) попуњавали само мушкарци, а скалу амбивалентних ставова према мушкарцима⁴⁷ су попуњавале само жене. У оригиналним истраживањима ове скале су биле дате на попуњавање и мушкарцима и женама, тј. утврђивано је присуство ових ставова и код

---

⁴⁷ Иако ова скала у оригиналу не садржи ријеч сексизам (*Ambivalence Toward Men Inventory*) или скала амбивалентности према мушкарцима), Михаћ назива субскале ове скале: скала хостилног и беневољентног сексизма према мушкарцима. (Михаћ 2010а:83)

мушкараца и код жена. У нашем истраживању, подсећамо да користећи скалу амбивалентног сексизма (према женама) истражујемо присуство амбивалентног сексизма мушкараца према женама, али и жена према женама.

Резултати показују да су међу женама много присутније хостилне него беневоолентне предрасуде према мушкарцима (Михић их назива бенигним). Михић истиче да је занимљиво то што се показало да су хостилне предрасуде према мушкарцима израженије него хостилне предрасуде према женама. „У објашњењу овог резултата морамо се позвати на то да је ово истраживање спроведено у економски развијенијем делу земље, где је запосленост много већа него у остатку земље, па је и статус жена много бољи, али истовремено и препреке на које жене наилазе много уочљиве и многобројније него у крајевима где се од жене очекује да буде првенствено домаћица и мајка. Може се рећи да су жене из Војводине много свесније шта им се ускраћује и да истовремено много више пажње обраћају на те препреке, мада би за потврду ове тезе било неопходно урадити слична истраживања у другим деловима земље.”(Михић, 2010а:317) Ми сматрамо да је Михићево објашњење корисно зато што скреће пажњу на повезаност нивоа освијешћености људи о постојању мушке доминације (а не само структурних фактора мјерених УН индикаторима) са нивоом изражености хостилних предрасуда према мушкарцима. Аутор и ауторка теорије амбивалентног сексизма сматрају да хостилност према мушкарцима заправо одражава мишљење да је мушка доминација неизбежна и да самим тим стабилизује хијерархију. Овакво објашњење је у супротности са објашњењима теорије друштвеног идентитета и теорије релативне депривације да хостилност усмјерена на доминантну групу значи да је систем под пријетњом и да подређена група види систем као нелегитиман. (Glick et al., 2004) На овај начин аутори/ке објашњавају позитивну корелацију између родно-традиционалних ставова и хостилног односа према мушкарцима. „ХМ међу женама у родно традиционалним окружењима може да одражава фрустрацију због мушке доминације. Код родно-традиционалних мушкараца, са друге стране, претпостављамо да ХМ одражава заступање мачо идеала у којима мушкарци трампе допадљивост зарад постизања моћи и статуса.” (Glick et al., 2004)

Дакле, и сами аутори примјећују да хостилни ставови према мушкарцима онако како су формулисани могу бити двозначни, а ми морамо додати да та

двозначност доводи у питање постојање саме хостилности у другом значењу, што додатно отежава интерпретацију резултата истраживања. Иза слагања са неким ставовима из скале хостилних ставова према мушкарцима може да стоји како подржавање, тако и противљење доминантности мушкараца у друштву, што се може видјети у следећим примјерима:

-Мушкарци ће се увијек борити да имају већу контролу у друштву од жена.

-Чак и мушкарци који тврде да разумију борбу за женска права, у ствари траже традиционалну везу у свом дому, у којој је жена та која обавља већину кућних послова и води рачуна о дјечи.

Слагање са наведеним ставовима може једино недвосмислено да значи да мушкарци желе да буду доминантни, али се подржавање мушке доминације мора додатно провјерити. Иза слагања са овим ставовима не мора нужно да стоји негативан тон према мушкарцима, што додатно проблематизује конципирање ових ставова као хостилних.

Скала амбивалентног сексизма и скала амбивалентних ставова према мушкарцима је коришћена и у Хрватској у истраживању чији су резултати приказани у раду под називом „Предвиђање хомофобије: улога демографских обиљежја, контакта с хомосексуалном популацијом и амбивалентних ставова према женама и мушкарцима” (Томић & Ћепулић, 2013). Обије скале су показале добру поузданост, тј. кронбах алфа коефицијент је изнад 0.85. Ово истраживање се првенствено бавило корелацијама између амбивалентних ставова према мушкарцима и женама и ставова према гејевима и лезбејкама, али су приказани и самостални резултати када је заступљеност амбивалентних ставова према оба пола у питању.

Занимљиво је да су просјечне вриједности хостилног и беневољентног сексизма према женама на узорку из Хрватске (Томић & Ћепулић, 2013:17) најсличније вриједностима које су добијене у Куби и Нигерији као земљама које су имале најизраженији сексизам од 19 земаља колико је обухватило истраживање (Glick et al., 2000), а поређења ради, просјечне вриједности амбивалентног сексизма на узорку из Војводине су биле више него на хрватском узорку. (Михић, 2010а:93) Наравно, важно је нагласити да ово нису репрезентативни узорци земаља, па се поређења морају узети са резервом. У оквиру поменутог међународног истраживања амбивалентни сексизам према женама је био изражен у најмањој мјери у Енглеској, Белгији, Холандији и

Аустралији - просјечни скорови се крећу око 2, док је амбивалентни сексизам најизраженији на Куби са просјечним скором око 3.5 тј. на нивоу средње вриједност скале. Амбивалентност према мушкарцима је такође мјерена у оквиру међународног истраживања (Glick et al., 2004), гдје се показало да Сирија и Куба имају највише просјечне скорове на скали амбивалентних ставова према мушкарцима, веома слично просјечним скоровима на узорку из Хрватске када је у питању хостилност према мушкарцима, док је у Хрватској беневољентност према мушкарцима нешто нижа него у Сирији и Куби. Поређења ради, на узорку из Војводине, беневољентност према мушкарцима је на нивоу Сирије, а хостилност према мушкарцима је највиша у Војводини, ако бисмо упоређивали добијене резултате. Ови резултати добијени у Србији и Хрватској који указују на изразито високу заступљеност амбивалентног сексизма, вишу од скоро свих земаља укључених у међународно истраживање, не уклапају се у правилност до које су Глик и колеге/инице (Glick et al., 2000) дошли - да што је амбивалентни сексизам заступљенији у одређеној земљи, у тој земљи је према УН индикаторима горе стање родне равноправности. Резултати се не могу поредити зато што су међународна истраживања спроведена 2000. и 2004. године, али свакако морамо примијетити да су према извјештају из 2014. године (www.hdr.undp.org) Србија (66.) и Хрватска (47.) према УН индикаторима родне равноправности боље котиране⁴⁸ од Нигерије (152.), Боцване (106.), Турске (72.), Бразила (75.), Колумбије (97.), Јужноафричке републике (106), Мексика (74) итд.

Такође, истраживање спроведено у Хрватској показало је да беневољентни и хостилни ставови према женама и беневољентни ставови према мушкарцима међусобно позитивно корелирају, али да је много слабија корелација ових ставова са хостилним ставовима према мушкарцима, што аутор и ауторка објашњавају тиме да прве три скупине ставова служе оправдању традиционалних родних односа, док „хостилност према мушкарцима мјери признавање таквих традиционалних односа, али и отпор према моћи коју такви родни односи дају мушкарцима те су опажене корелације ниже”. (Томић & Ћепулић, 2013:18)

---

⁴⁸ Земље су поређане на тај начин да прва у рангу има највиши степен родне равноправности.

За наш рад је важно поменути и истраживање ставова према родној равноправности које је спроведено међу студентима и професорима на Универзитету у Београду (Цамоња-Игњатовић, Поповић & Духачек, 2010) (Цамоња-Игњатовић et al., 2009). Ово истраживање, иако се експлицитно не бави амбивалентним сексизмом, истражује велики број ставова који се могу сврстати у хостилни или беневољентни сексизам. Уопштено гледано, резултати показују да студенти не подржавају родну неравноправност, али неки ајтеми који мјере суптилније облике изражавања сексизма показују да постоје и даље одређене родне норме које се поштују, што указује на важност неких традиционалних родних разлика. Тако нпр. већина студената се слаже са ставом да не изгледа лијепо када је жена виша од мушкарца, као и са ставом да мушкарац треба да буде заштитник жени. Одсуство отворене хостилности у таквим ставовима дозвољава људима да изразе патријархалне вриједности. Такође, према резултатима овог истраживања међу испитаницима/цама нису изражени негативни ставови према феминисткињама (које су према теорији амбивалентног сексизма мета хостилног сексизма зато што су подгрупа жена које изазивају мушку моћ). Када су у питању породичне улоге, показало се да су ставови углавном егалитарни, али да се испитанице у већој мјери од испитаника слажу са тим да је мушкарац првенствено тај који треба материјално да обезбједи породицу, као и да буде већи ауторитет за дјецу.

Још једно истраживање на узорку у Србији (Игњатовић, Пантић, Бошковић & Павловић, 2010) показало је да се већина људи који су учествовали у истраживању не слаже са ставовима који отворено подржавају хијерархију између мушкараца и жена. Већина испитаника/ица сматра да дјечаци и дјевојчице треба да се одгајају на исти начин и да су исте особине важне за како за дјечаке, тако за дјевојчице. Неки ставови који мјере суптилније облике сексизма приказују присутност патријархалних вриједности, па већина мушкараца и половина жена сматра да је нормално да жена промијени презиме када ступи у брак. Такође, половина испитаника, како мушкараца, тако и жена, сматра да је за добробит дјече најоптималније када мушкарац зарађује а жена се посвети породици.

У оквиру Родног барометра у Црној Гори је урађено и истраживање ставова, међу којима су се неки односили на родну равноправност и родне односе. (Благојевић, 2007) Поред традиционалних вриједности које су

детектоване кроз истраживање ставова, показало се да су присутне и неке нове вриједности као што су једнакост у браку и кажњавање насиља над женама. Ауторка закључује да међу женама брже расте свијест о потреби за промјенама, али да су жене амбивалентне у том смислу што у исто вријеме покушавају да функционишу у оквиру традиционалних вриједности (Благојевић, 2007: 99)

Када је наш рад у питању, занимљиво за илустрацију помијешаних вриједности у Црној Гори јесте да је око 70 посто људи одговорило да се слаже са тим да у свакој доброј породици треба да се зна ко је глава породице, а око 80 посто људи се слаже са тим да све одлуке у браку треба доносити равноправно. Ови резултати показују такође да је изнијансирана формулација питања при истраживању веома важна, као и да је квалитативна анализа потребна да би се утврдило да ли је нпр. глава породице постао израз испражњен од значења који само на симболичком нивоу даје мушкарцу моћ или глава породице заиста и даље нешто значи (али према истраживању свакако не предност у доношењу одлука). Патријархални ставови да абортус треба забранити, да је за жену најважније да се уда, да је за мушкарца секс важнији него за жене, нису заступљени у великој мјери (мање од трећине људи се слаже са овим ставовима). Велика већина људи се не слаже са тим да је нормално да жене мијењају мушкарце, али ни са тим да мушкарци мијењају жене (веома мали проценат људи прави разлику у корист промискуитета мушкараца). Ово је добар примјер који показује да постављање истог питања и за мушкарце и за жене веома важно, јер тако добијамо информацију да ли постоји и у којој мјери дупли стандард за мушкарце и жене. Ова питања нису открила дупли стандард јер се мијењање партнера осуђује, без обзира на пол, али су открила да се моногамија високо вреднује. У истом истраживању имамо став: „Свака нормална жена треба да се жртвује за своју дјецу.“, док став о жртвовању мушкарца за дјецу није присутан, па на основу само тог става не можемо закључивати о постојању сексизма.

Велика је разлика између мушкараца и жена када је у питању мишљење о томе да ли је женама теже у животу него мушкарцима, при чему 68 посто жена и 37 посто мушкараца сматра да је женама теже. Половина жена и трећина мушкараца сматра да би политика била боља када би жене одлучивале. Занимљиво би било истражити да ли иза овог става стоји објашњење беневоолентног сексизма и мишљење о моралној супериорности жена. Свакако,

амбивалентни сексизам се у овом истраживању не помиње, али је било важно поменути га зато што су истраживања на тему ставова о родној равноправности у Црној Гори веома ријетка.

Наведена истраживања су за нас корисна јер нам дају неки увид у заступљеност амбивалентног сексизма на овим просторима, али и у степен адекватности коришћене скале. Дакле, видјели смо да на основу досадашњих истраживања из региона можемо закључити да је амбивалентни сексизам изразито присутан на овим просторима, као и да се јављају одређене специфичности. Такође, скала амбивалентног, а посебно субскала беневољентног сексизма је показала различите особине на различитим узорцима из Војводине и Хрватске, што је још једна потврда да постоји потреба да се ове скале преиспитају и прилагоде конкретним контекстима.

4. Критика теорије и скале амбивалентног сексизма

Ово поглавље ће садржати критичку анализу теорије, концепта и скале амбивалентног сексизма, као и одређених истраживања на која се ова теорија ослања. 1.) Сматрамо да је есенцијалистички поглед на род и даље присутан у социјалној психологији и да је проблематично то што се теорија амбивалентног сексизма ослања и на оне приступе који биологију виде као основу за родне улоге. 2.) Теорија и скала амбивалентног сексизма не остављају простора за разликовање несексистичких ставова које прати позитивни тон од беневољентног сексизма (да бисмо утврдили да је неки став сексистички, морамо се увјерити да није исти према оба пола). 3.) Сматрамо да структурно објашњење које даје теорија амбивалентног сексизма није довољно да би се предвидјело у којим областима и на који начин ће се испољавати сексистички ставови. 4.) Универзална скала заснована на структурном објашњењу не омогућава упоређивање беневољентног и хостилног сексизма у различитим културама.

Биолошки детерминизам и стереотипи у оквиру теоријског дискурса на који се ослања теорија амбивалентног сексизма

Иако поријекло патријархата није централна тема када је у питању теорија амбивалентног сексизма, аутори се ипак баве овом темом и своју теорију ослањају на одређена истраживања. У чланку у коме је први пут објављена теорија амбивалентног сексизма Глик и Фиск кажу: „Претежна заступљеност патријархата је вјероватно последица неколико фактора у вези са биологијом сексуалне репродукције: полни диморфизам (већа снага и величина мушкараца могу бити један од фактора који су обично омогућавали мушкарцима да доминирају преиндустријским друштвима; (Harris, 1991), тенденција мушкараца да имају израженију орјентацију ка друштвеној доминацији од жена (као резултат сексуалне селекције; (Pratto, Sidanius & Stallworth, 1993), и родно засноване подјеле улога у којима жене раде највећи дио кућних послова (то што мајка износи трудноћу и обезбјеђује храну за дјецу узроковало је традиционалну подјелу рада која је ограничила жене на домаће

улоге) (Stockard & Jonson, 1992).” (Glick & Fiske, 1996: 492) У одјељку гдје смо представили социо-структурни приступ на који се ослања теорија амбивалентног сексизма, указали смо на проблематичност објашњења која се надовезују на еволуционистичка објашњења и сексуалну селекцију, али и на објашњења теорије родних улога која види биолошке разлике (прије свега то што жене рађају дјецу, а мушкарци имају више снаге) у одређеном контексту (појава агркултуре) као извор настанка родне хијерархије.

Тражење разлога за постојање хијерархијског односа између мушкараца и жена у биологији и различитој психологији има дугу историју у научним круговима. Мушка снага и репродуктивне разлике између мушкараца и жена су важно упориште многим објашњењима патријархата, како у научним, тако и у ненаучним круговима. Данас су нешто мање релевантна упоришта за родну хијерархију која се тичу инфериорних интелектуалних способности жена. „Ове идеје су биле веома присутне у западној култури од деветнаестог вијека, када је мишљење да жене имају слабији интелект и мањи капацитет за расуђивање од мушкараца коришћено да оправда њихово искључивање са универзитета и забрану гласања.”⁴⁹ (Connel, 2009: 60) Интелигенција више није важно упориште за родне разлике, али су присутни стереотипи из врло сродне области, а то су стереотипи о начину размишљања, рационалном и линеарном са једне стране и интуиције са друге стране. Ипак, репродукција и мушка снага се и даље држе као чврсто упориште за бројне родне предрасуде.

С обзиром да оваква објашњења сматрамо сексистичким, те да ћемо ставове који се ослањају на биолошку условљеност рода третирати као сексистичке, морамо се осврнути на ове важне темеље сексистичког размишљања. Социјална усмјереност на различитости и стављање у први план тих различитости негира постојање природних сличности између мушкараца и жена. Инсистирање на важности тих „базичних”, „природних” разлика одражава односе моћи. Физичке разлике између мушкараца и жена мијењају се током живота, варирају од дјетињства, преко адолесценције, одраслог доба, до старости. Просјечно гледано одрасли мушкарци јесу мало виши и мало јачи од одраслих жена, али из те просјечне разлике се прави категоричка разлика -

---

⁴⁹ Наравно, не треба заборавити да су те идеје биле присутне све вријеме, не само од 19. вијека, али су нарочито много изражаване онда када је патријархално друштво било суочено са иницијативама у циљу друштвеног напретка жена и њиховог укључивања у јавну сферу

мушкарци су виши и јачи од жена. Међутим, велики број жена је виши од великог броја мушкараца. „Ми обично не примјећујемо ову физичку чињеницу због друштвеног обичаја. Када мушкарац и жена чине пар, обично бирају партнере који се уклапају у „очекивану” разлику у висини.”(Connel, 2009:53)

Неке стереотипне психолошке разлике као што су већа женска емотивност и брижност или израженија агресивност мушкараца и данас се често свODE на хормоне и природу. Еволуциона психологија висок ниво тестостерона код мушкараца тумачи као хормоналну предност, као предност коју им даје „природна агресивност”. Многе родне разлике су објашњене природом: мужевљево невјерство, женина посвећеност дједи, мушко интересовање за порнографију, женска стидљивост итд. „Објашњење родне хијерархије хормоналном „предности у агресивности” губи на важности онда када је откривено да високи нивои тестостерона произилазе из друштвене доминације, у истој мјери у којој су јој и основа (Kemper, 1990).” (Connell, 1990:54) Мета-анализе показују да родне разлике постоје у исказивању физичке, али не и вербалне агресије, али не и у свим околностима. Такође, показало се да када није испровоцирана, агресивност је код мушкараца благо израженија него код жена, док разлике не постоје када је у питању испровоцирана агресивност. (Connel, 2009) Нема сумње да су посљедице агресије мушкараца најчешће много озбиљније и очигледније и да се већина криминалних радњи веже за мушкарце, прије свега за насиље у породици. Међутим, ствар је интерпретације и објашњења да ли ћемо ове манифестације мушке агресије схватити као природност и неминовност мушког пола или као посљедице патријархалне реалности. Ако се вратимо неколико вјекова уназад када жене нису имале права и слободе која имају данас, или ако се осврнемо на данашња друштва са високим степеном родне неравноправности, једноставно је увидјети да је у таквим друштвима праг дозвољеног исказивања агресивности жена много нижи него данас у родно равноправнијим друштвима.

Репродуктивне разлике су такође важна подршка родним предрасудама. Еволуционистичка објашњења већину родних подјела тумачи кроз сексуалну селекцију, што је детаљније објашњено у поглављу о социо-структурном приступу на који се ослања теорија амбивалентног сексизма. Међутим, ова објашњења се заснивају на спекулацијама. „Ни за једну полну разлику у психолошким карактеристикама није заиста показано да проистиче из

еволюционих механизма.” (Connell, 2009:54) Оно што је ипак веома важно код оваквих објашњења је да су веома увјерљива, прихваћена и раширена. Са друге стране, ми не сматрамо да су физичке разлике непостојеће. Сматрамо да су тумачења и значења тих разлика условљена односима моћи и бинарним размишљањем које поједностављује и дијели у двије категорије.

Тијела су јако значењско упориште за стереотипе и дају најувјерљивије аргументе за сексизам. Иако у овом раду нема простора за шире објашњење односа тијела, културе и друштвене реалности, морамо да напоменемо да је наше полазиште у складу са становиштем Рајвн Конел да тијела нису пасивни примаоци значења, већ да активно учествују у том означавању у процесу потраге за задовољством. (Connell, 2009) Рајвн Конел истиче да многе постструктуралистичке феминисткиње полазе од теорије Мишел Фукоа (који се није експлицитно бавио родним питањима) и примјењују је на питање родних односа. Фуко је указао на то како модерни системи знања (посебно медицина, психологија и криминологија) сврставају људе у категорије и дисциплинују их (суптилним механизмима контроле). Фуко посматра тијела као мете и објекте моћи, посматра их и као мјеста отпора.⁵⁰ Ипак, иако Фуко није посматрао тијела као потпуно пасивна, ипак је акценат био на дисциплинарним праксама, па је тај аспект његове теорије најзначајније утицао на постструктуралистичке феминисткиње које су указивале на различите начине на које се дисциплинују и стварају родно одређена тијела (нпр. кроз спорт, образовање, медицину). Оно што Конел критикује је њихова претјерана усмјереност на послушност и пасивност. „Тијела не могу да се разумију само као објекти друштвеног процеса, симболичког или дисциплинарног. Она су активни учесници у друштвеном процесу. Она учествују кроз своје капацитете, развој и потребе, кроз своју непослушност, и кроз смјернице постављене од стране њихових задовољстава и вјештина” (Connell, 2009:57). Тијела учествују у дисциплинарним режимима, истиче Конел, не тако што су послушна, већ тако што су активна. Род настаје, увијек је у настајању и никада није фиксиран, зато што људи и њихова тијела стално потврђују, оповргавају и успостављају његова

---

⁵⁰Моћ/знање (*power/knowledge* или на француском језику *pouvoir/savoir*) је централни однос када је у питању Фукоова теорија. Моћ о којој он говори не функционише одозго на доље, већ се ради о капиларно раширеној микромоћи. Када говори о могућности отпора, Фуко говори заправо о микроотпору. Могућност отпора лежи баш у томе што људи активно учествују у сопственом покоравању нормама.

бројна значења. Ипак, у сваком друштву у датом тренутку постоје неке смјернице, неки корпус знања и односи моћи који усмјеравају начин на који се род живи. Међутим, и та знања су често контрадикорна, а односи моћи у превирању, што омогућава људима на појединачном, али и на групном нивоу да мијењају правила и односе моћи. Нека знања се дуго држе непромијењена и служе да помогну одржавању хијерархијске бинарне родне разлике. То су веома укоријењени родни стереотипи који се изражавају на различите начине, данас мање или више прихватљиве. Елизабет Грос је такође важна ауторка када је у питању однос рода и тијела која критикује дихотомију ум/тијело која је дуго била присутна у многим важним теоријским приступима. Такође, Грос указује на то да је то наводно неутрално тијело увијек заправо било мушко тијело, тј. одраз мушке субјективности, па истиче да је потребно артикулисати специфичну природу женског тијела и женске субјективности и да једино тако могу довести у питање мушко знање и парадигме. (Grosz, 1994:vii) Конел констатује да и Грос, која критикује дихотомије, на крају, залажући се за стварање специфично женске субјективности, подржава биолошку дихотомију. Конел закључује да то западање у биолошку дихотомију је било карактеристично и за социјалнопсихолошке и либерално феминистичке приступе који род посматрају као производ некадашњих избора који са новим одлукама може да се промијени у правцу у ком желимо. Међутим, ови приступи нису могли да објасне зашто је константно једна врста (родних избора) била вреднована у већој мјери. Важно је поменути да Конел прави разлику између „репродуктивне арене” и „биолошке базе” која аутоматски условљава и производи друштвене ефекте. Репродуктивна арена је промјенљива у зависности од друштвених процеса. „Репродуктивна арена је у родним процесима увијек референтна тачка, али далеко од тога да може у себе да инкорпорира све оно што представља род” (Connell, 2009:69). Конел истиче да сексуална репродукција не узрокује, нити представља калуп за формирање родно одређених пракси, што се потврђује кроз велики број родно одређених понашања који не могу да се доведу ни у какву везу са сексуалном репродукцијом.

Ауторка и аутор теорије амбивалентног сексизма примјећују да „степен хостилног у поређењу са беневоолентним сексизмом може широко да варира међу друштвима (од оних у којима су жене третиране као стока, до оних у

којима доминира идеологија центлменства), у зависности од фактора као што је однос у броју мушкараца и жена (Guttentag & Secord, 1983). Ипак, баланс моћи између полова је обично комплексан и одражава коегзистенцију мушке структурне моћи и женске дијадичке моћи.” (Glick & Fiske, 1996: 492) Као што се у претходном цитату види, теорија амбивалентног сексизма своја објашњења ослања између осталог и на теорије (Guttentag & Secord, 1983) које на врло стереотипан начин доводе у везу однос у броју између мушкараца и жена, са једне, и дијадичку и структурну моћ, са друге стране. Идеја ових теоретичара је: што је мање жена у односу на мушкарце у одређеном друштву, то ће жене бити више вредноване, тј. мушкарци ће се према њима односити са поштовањем. Пошто је у том случају женска моћ релативно велика, према овој теорији мушкарци користе своју структурну моћ да ограниче жене када су у питању економске и политичке улоге, а са друге стране охрабрују улоге жена као мајки, жена и домаћица. Посљедица тога је да ће се већина жена удати још у раној доби, фертилитет ће бити велики, али због нормативног акцента на стабилним породичним структурама, већина дјеце ће се одгајати у оквиру породице. Због недостатка алтернативе за стварање других односа, разводи су веома ријетки. Женске улоге су ограничене на породицу, а каријера и образовање су запостављени. Ипак, жене су високо вредноване, па су задовољне својим породичним улогама, па ће депресија и самоубиство бити веома ријетки.

Потпуно другачије родне улоге произилазе из друштава у којима има више жена него мушкараца. Вишак жена омогућава промискуитет међу мушкарцима и слаби њихову посвећеност моногамним односима. Мање људи ступа у брак и то чине у каснијој животној доби. Женске традиционалне улоге нису веома цијењене зато што мушкарци имају бројне алтернативе. Брачни фертилитет је низак, а проценат изванбрачних односа и дјеце велики. Разводи су чести. Зато што много жена не може да се ослони на тренутне партнере када је у питању одржавање постојећег односа, више жена се окреће образовању и каријери. Девалуација жена ће водити порасту депресије и суицида код жена (South & Trent, 1988). Саут и Трент у свом раду наводе да различита истраживања дају различите резултате, па „нека историјска и антрополошка истраживања утицаја односа броја мушкараца и жена на статус жена и њихове улоге потврђују идеју да жене добијају већи економски и политички статус, онда када их је више од мушкараца (Colson 1970; Dyson & Moore 1983; Palmer 1985;

Sanday 1973). Са друге стране, друге студије су тврдили да однос у броју између полова има мали утицај на улоге које жене заузимају (Levine 1970; Palmer 1985; Whyte 1978).” (South & Trent, 1988)

Највећи проблем оваквих објашњења је поједностављена узрочност представљена кроз предвидиву патријархалну матрицу. Оваква објашњења су и сама стереотипна јер се ослањају на то да је женама главни животни приоритет да створе породицу: тек онда када нема изгледа да ће се удати, оне се окрећу образовању и каријери. Овакав аргумент је заправо сличан стереотипима о феминисткињама које се боре за права жена зато што су фрустриране, ружне и не могу да нађу партнера. Ова објашњења појаву женског покрета свODE на пораст броја жена у односу на број мушкараца. Такође, подразумева се да ће људи, дакле и мушкарци и жене, ако им се пружи прилика бити промискуитетни. Постојање више или мање алтернатива сигурно утиче на понашање и одлуке, али је овакав узрочни ланац превише поједностављен. Још један проблем је перцепција односа у броју између мушкараца и жена и просторне границе до којих је тај однос сагледив у оквиру неке заједнице, као и релевантност тог односа за појединце. Економске и културне промене морају се узети у обзир када се анализира сексуално понашање и ступање у брак. Генерације које су биле сексуално активне прије више од пола вијека живјеле су у много рестриктивнијем друштву када су у питању ванбрачне сексуалне активности, па је дисбаланс у броју између полова могао тешко да утиче на сексуално понашање. Однос бројчане заступљености жена и мушкараца и његов утицај на родне односе је увијек посредован бројним другим контекстуалним факторима. Данас у доба велике покретљивости становништва и много већих слобода и промијењених ставова када је у питању ванбрачно сексуално понашање, у доба раширене контрацепције итд. не може се правити предвиђање када је у питању родна равноправност на основу постојања или непостојања баланса у броју мушкараца и жена.

4.1. Неразликовање беневољентног сексизма и позитивног односа

Хијерархијске бинарне родне разлике одређују наше идентитете и животе у многим аспектима, али је са друге стране ипак у многим животним и друштвеним аспектима присутна егалитарност. Притисак политичке

коректности је велики, па људи често у јавности изражавају егалитарне ставове чак и онда када када не вјерују у њих, због чега се истраживања ставова најчешће изводе тако што испитаници/це остају анонимни. Ипак, постоје људи који су суштински окренути егалитарности. „Они пријављују осјећања кривице и анксиозности онда када погријеше и када њихово понашање није у складу са њиховим егалитарним вриједностима.” (Glick Rudman 2008:152) Егалитарне вриједности, али и егалитарне праксе када су родни односи у питању су присутне у већини данашњих друштава, у мањој или већој мјери. Због тога свака позитивна или негативна карактеризација жена или прописивање понашања не значи да је ријеч о сексизму. Те исте карактеризације се можда односе и на мушкарце, што је потребно утврдити.

Глик и Фиск постављају питање: „У каквом је односу димензија традиционално-егалитарно са конструктом амбивалентног сексизма?” и дају следећи одговор: „И хостилно и беневољентно сексистичка мишљења јасно представљају традиционалне ставове према женским улогама. У ствари, то је разлог зашто оба начина размишљања могу да се окарактерису као сексистичка.” (Glick & Fiske, 1997:123) Међутим, оно што је традиционално било повезивано са женама, данас се повезује са мушкарцима, па долазимо до тога да многе жеље, приоритети, особине и понашања престају да буду родно одређене. Зато сматрамо да је потребно значења родних стереотипа посматрати у контексту савременог друштва и промијењених околности, а не само у контексту традиције. Са напредовањем родне равноправности и патријархални обрасци мишљења се преиспитују и мијењају. Стварају се нова значења и вриједности. У таквом друштву је веома тешко одредити да ли нека пракса или став подразумијева деградирајућу симболику усмјерену на жене или су нека нова уписана значења промијенила ситуацију и данас та пракса или став не представља дискриминацију. У истраживањима ставова имамо могућност да избјегнемо ту компликовану мрежу могућих интерпретација и утврдимо да ли испитаници имају различите ставове према мушкарцима и женама. Тако нешто је донекле могуће утврдити и у истраживањима понашања кроз експеримент у контролисаним условима или кроз посматрање у неконтролисаним условима.

Поставља се питање да ли у друштву које макар дијелом насљеђује патријархалну симболику критеријум за дефинисање сексизма треба да буде постојање или непостојање дуплог аршина на индивидуалном нивоу или

свакако треба као сексистиче третирати праксе које су историјски биле симбол унижавања жена. Сматрамо да готовог одговора нема, већ да се до њега мора доћи кроз разговор на ову тему и то у конкретним условима, а сам дијалог који се бави оваквим темама указује да постоји друштвено истересовање и воља да се превазиђу преостали утицаји патријархалног мишљења. Ипак, ми имамо прилику да прецизно утврдимо постојање дуплих аршина на нивоу појединца у оквиру ставова, што је свакако значајан увид и у шири вредносни систем.

Двије димензије изражавања амбивалентног сексизма - патернализам и родна диференцијација, дефинисани су тако да садрже прављење разлике између полова (иако при операционализацији ових аспеката сексизма о томе није вођено рачуна). Међутим, трећа компонента хетеросексуалност, у свом беневољентном облику према нашем мишљењу не представља сексизам. Овај наш став ћемо образложити критиком не само начина на који се ова компонента беневољентног сексизма дефинисана, већ и начина на који је операционализована.

Четири става (од укупно једанаест) из скале беневољентног сексизма се односе на хетеросексуалну интимност. То су:

- Без обзира колико је успешан, ниједан мушкарац није стварно потпуна особа без љубави жене.
- Људи нису истински срећни у животу без романтичне везе са партнером супротног пола.
- Сваки би мушкарац требало да има жену коју ће обожавати.
- Мушкарци су непотпуни без жена.

Ови ставови би требало да одражавају беневољентни сексизам. Ставови који су дио фактора хетеросексуална интимност проблематични су зато што не одражавају сексизам, тј. не праве разлику између мушкараца и жена, већ мјере неки други конструкт који је због двозначно формулисаних тврдњи тешко одредити (може бити да је у питању важност интимних односа у животу људи или хетеронормативност). Очигледан је примјер став „Људи нису истински срећни у животу ако нису у романтичној вези са особом супротног пола”.

⁵¹Остала три става су формулисана тако да могу, а не морају да рефлектују

---

⁵¹ Овај став може да буде одраз хетеронормативности, али не нужно (на основу потврђивања овог става не можемо ништа закључити о мишљењу испитаника/це о хомосексуалним романтичним односима) зато што се потврђивање овог става може односити и на потврђивање

сексизам, тј. без увођења паралелних питања која би се односила и на супротни пол, не можемо утврдити постојање разлике. Зато ћемо ми у нашем истраживању поставити поред постојећих питања додатна три питања: „Свака би жена требало да има мушкарца којег ће обожавати”. „Без обзира колико је успешна, ниједна жена није стварно потпуна особа без љубави мушкарца.” „Жене су непотпуне без мушкараца.” Онда када људи у одговорима не праве разлику између мушкараца и жена, не можемо третирати овакве ставове као сексистичке. Истраживања показују да је мушкарцима једнако важна романтична љубав као и женама, да се чак чешће заљубљују, да у већој мјери од жена сматрају да љубав може да превазиђе све препреке, у једнакој мјери као и жене идеализују своје партнере итд. (Glick & Rudman, 2008: 223) Такође, занимљиво је да заљубљивање доводи у питање мушки идентитет, зато што је стављање љубави изнад свега и подређивање емоцијама сматрано за женску особину. Мушкарци у мањој мјери показују осјећања према другим мушкарцима, док је женама дозвољено показивање и дијелење осјећања са другим женама. Зато мушкарци често нису свјесни емотивне стране сопственог рода па је то један од разлога зашто је присутан стереотип о романтичној љубави као првенствено женском приоритету. (Glick & Rudman, 2008: 223) Стереотип да је смисао живота жена у емотивним, интимним односима и приватној сфери има дугу историју и претпостављамо да и даље постоји у неком малом проценту међу младима у Црној Гори. Ипак, данас су љубав и интимни односи високо на листи приоритета како мушкараца, тако и жена. Ако би се показало да неко вјерује да само мушкарци нису потпуни без љубави жена, а да жене јесу без љубави мушкараца, то може да се тумачи као беневољентни сексизам тј. стављање жене на пиједестал у области романтичних односа, њихове емотивне самодовољности и супериорности, али опет, може да се тумачи и из перспективе одбране женске самосталности. Дакле, велики број могућих интерпретација чине ове ставове неадекватним за мјерење сексизма.

Међутим, не ради се само о пропусту у операционализацији. Када погледамо како је дефинисан беневољентни сексизам, видимо да је теорија у сагласју са операционализацијом. „Ми дефинишемо беневољентни сексизам –

важности романтичног односа за постизање животне среће, ако неко овај став тако разумије, дакле без икакве асоцијације на питање хомосексуалних односа. Можемо рећи да на имплицитном нивоу та особа занемарује опцију постојања хомосексуалних парова, или једноставно да јој је фокус био на томе да ли за срећу романтична веза неопходна или није

као сет међусобно повезаних ставова према женама који су сексистички у смислу приказивања жена на стереотипан начин и у рестриктивним улогама, али који су субјективно обојени позитивним тоном (из перспективе посматрача) и који обично изазивају понашања која се типично категоризују као просоцијална (тј. помагање) или као тражење интимности (тј. отварање према некоме)”. (Glick & Fiske, 1996:491) Аутори такође кажу: „Беневолентни сексизам се ослања на љубазнија и њежнија оправдања мушке доминације и прописаних родних улога; препознаје мушку зависност од жена (тј. женску дијадичку моћ) и прихвата романтизован поглед на сексуалне односе са женама.”(Glick & Fiske, 1997:121) Дакле, према овим објашњењима тражење интимности и романтизовани поглед мушкараца на сексуалне односе са женама се посматрају као сексистички. Није у питању само неадекватна операционализација концепта, већ је и сам концепт беневолентног сексизма дефинисан кроз три компоненте од којих једна компонента по нашем мишљењу не мора представљати сексизам. Неколико година након објављивања теорије и скале амбивалентног сексизма, аутори су надоградили своју теорију и осмислили скалу амбивалентних ставова жена и мушкараца према мушкарцима, при чему су хетеросексуалну интимност према мушкарцима описали на потпуно исти начин као и хетеросексуалну интимност према женама: „идеја да је мушкарац као романтични партнер потребан жени да би била комплетна” (Glick et al., 2004:715)⁵²

У једној фусноти у оквиру чланка у коме су по први пут представљене теорија и скала амбивалентног сексизма је објашњено да „мјешавина жеље за интимношћу и подразумијевана доминација добро обједињује беневолентне и сексистичке аспекте беневолентног сексизма.” (Glick & Fiske, 1996: 492) Овај цитат наговјештава зашто су ставови из фактора хетеросексуална интимност уопште сврстани у сексистичке. Дакле, доминација мушкараца јесте контекст у којем се хетеросексуални односи одигравају, и наравно, структурна моћ мушкараца утиче на те односе, али постојање жеље мушкараца да имају

---

⁵² „АСИ скала је формирана прије даљег развоја теорије амбивалентног сексизма који је резултирао скалом АМИ, па одатле постоји асиметрија у називима субскала из АМИ и АСИ, које би алтернативно могле да носе назив хостилност према женама и беневолентност према женама умјесто ХС и БС”(Glick et al. 2004:715) Аутори теорије амбивалентног сексизма у неким радовима користе термине беневолентни и хостилни ставови према мушкарцима, (Glick et al. 2004), а у другим говоре о сексизму према мушкарцима. (Lee et al. 2010)

интимну везу са женом само не деградира по себи и не ограничава жене на било који начин, у контексту гдје је постојање те исте жеље од стране жена према мушкарцима присутно. С обзиром да је један дио преосталих ставова из скале амбивалентног сексизма формулисан тако да слагање са тим ставовима представља беневољентни сексизам, могуће је да аутори сматрају да показани сексизам у тим ставовима даје ново значење ставовима из скале који припадају хетеросексуалној интимности. Нпр. ако испитаник/ца покажу слагање са ставовима да је женама потребна заштита од стране мушкараца и да су културније и моралније од мушкараца, дакле ако покажу сексистичке ставове који су сврстани у протективни патернализам и комплементарну родну диференцијацију, може се претпоставити да ће ово стереотипно мишљење бити пренијето и на оне ставове који су дио хетеросексуалне интимности, конкретно да ти испитаници/це сматрају да су мушкарци рецимо непотпуни без жена, које се посматрају кроз призму претходно наведених предрасуда. Ипак, то није довољно да би ставови који су дио хетеросексуалне интимности служили за мјерење присуства беневољентног сексизма, ако желимо да препознамо у којим областима живота и на који начин се изражавају сексистички ставови.

Такође, аутори скале кумулативно мјере беневољентни сексизам (што више испитаник/ца сексистичких ставова потврди, то је код одређене особе израженији сексизам), тј. сваки појединачно став би требало да буде сексистички да би могао да уђе у коначни збир.

Веома је важно разликовати позитиван однос према женама (дакле позитивно вредновање или поступање према женама, али не на основу родне припадности) и сексизам према женама изражен кроз позитиван тон. Позитивни тон кроз који се изражава беневољентни сексизам чини да га људи често перципирају као нешкодљив однос или понашање. Ипак, није позитиван тон сам по себи проблематичан, већ аспект тог понашања који га чини сексистичким, тј. предрасуде на које се ослања. Данас, када су патријархалне и егалитарне вриједности у сталном сукобу у многим аспектима живота, па и у романтичној љубави, потребно је истражити које вриједности обиљежавају различите аспекте хетеросексуалних односа.

Традиционалне романтичне идеологије, а не хетеросексуални интимни односи сами по себи, сексистичке су зато што промовишу дупле стандарде, потврђују традиционалне стереотипе који стављају жене у инфериоран положај

и самим тим утичу негативно на родну равноправност. Сматрамо да су ти дупли стандарди изражени кроз позитиван тон оно што треба да буде препознато и мјерено као одраз једног аспекта беневољентног сексизма. Ипак, иако у чланку из 1996. године гдје је првобитно представљена теорија није детаљније разрађена ова тема, Питер Глик и Лери Рудман праве разлику између романтичне љубави и традиционалних романтичних идеологија и кажу: „Романтична љубав се односи на интензивну повезаност између људи који су заљубљени, укључујући осјећања која подразумевају жељу да се споје са другом особом, сексуалну привлачност, и жељу да заштите благостање другог./.../ Насупрот томе, традиционалне романтичне идеологије се односе на прескриптивне културне сценарије који одређују како љубав треба ширити и спроводити. Традиционалне романтичне идеологије су толико дубоко утицале на наше културне погледе на романтичну љубав да многи људи нису слободни да једноставно и свесрдно искусе љубав, већ се умјесто тога осјећају приморани да воле на специфичан, високо ородњен начин.” (Rudman & Glick, 2008:205) Сматрамо да баш та високо ородњена верзија романтичне љубави треба да се истражи као важан аспект испољавања сексизма, био он хостилан или беневољентан.

Истраживање Вики и колега/иница показује да ставови о традиционалном родним понашањима током удварања позитивно корелирају са беневољентним сексизмом мјереним постојећом скалом. „Ти ставови могу да буду обиљежени екстремном љубазношћу и пажљивим опхођењем према женама, али такође постављају ограничења на улоге које жене могу да играју током удварања.” (Viki et al., 2003:534) Наравно, та ограничења се односе и на мушкарце, али се њима репродукује мушко-активни и женско-пасивни однос који потврђује родну хијерархију. Дакле, ови ставови промовишу женску инфериорност зато што „кавалерско понашање значи да у суштини мушкарци раде сав „посао” током удварања док жене играју пасивнију улогу.” (Viki et al., 2003:534) Аутори наводе да је могуће да се мушкарци опходе према женама на кавалерски начин, а да то не буде сексистичко понашање, а то би било у случају када ти мушкарци вјерују да је у реду да активну улогу имају и мушкарац и жена, тј. да се не прави разлика. Ово истраживање се бавило само патерналистичким кавалерским понашањем током удварања, али аутори упућују да је потребно истражити оваква понашања како у браку, тако и у

пословном окружењу. Неки ставови као што су да мушкарац треба да плати пиће на првом састанку или да заштити жену ако је неко узнемирава избачени су из скале која мјери патерналистичко кавалерство зато што су у великој мјери корелирали са беневолентним сексизмом. Сматрамо да је то још једна потврда да би сексистичко кавалерство требало сврстати у беневолентни сексизам.

Ријеч кавалер има латинско поријекло - *cheaval* (на француском коњ), *caballo* (на шпанском коњ), тј. овај појам се некада односио на коњанике, на витезове. Оно што данас називамо романтиком је почело као „игра коју су играли витезови и њихове даме које су имале виши друштвени и економски статус од њихових отмених просаца. Иронично, данас те традиционалне идеје могу помоћи у одржавању нижег културног статуса жена.” (Glick & Rudman, 2008: 210) Витештво и удварање дворским дамама има своје почетке у Француској у 11. вијеку. Даме се нису посматрале као духовно и ментално инфериорније од мушкараца, „умјесто тога она је била уједно објекат мушке страсти, али и прочишћујућа и уздижућа снага која је инспирисала мушкарце на изврсност” (Hunter, 1976:14). Хантер истиче да је постављање жене на пиједестал и заштита жена од „сурових реалности” заправо био помак за жене (макар за неке жене) јер је овај идеал дворске љубави нудио алтернативу дотадашњој отвореној мизогинији. Глик и Рудман говорећи о појави витешког идеала закључују : „беневолентни поглед на њихов пол, мора да је изгледао као чудо средњовјековним женама”. (Glick & Rudman, 2008:212)

Упркос порасту родно егалитарних ставова, начини удварања и „забављања” и даље су прилично родно обојени. Истраживање из 2015. године спроведено у Сједињеним Америчким Државама показало је да су и даље најпозитивније оцијењени родно стереотипни састанци (оцјењивана су три сценарија романтичног састанка – родно стереотипни, родно неутрални и контра-стереотипни). (McKarty & Kelly, 2015) Показало се да што је код људи израженији амбивалентни сексизам, то су реакције на контра-стереотипни сценарио састанка негативније. Ипак, показало се да израженост амбивалентног сексизма не корелира различито са оцјенама егалитарних и стереотипних сценарија романтичног састанка, па аутори сматрају да је то добар знак јер су и амбивалентни сексисти све спремнији да прихвате егалитарне начине забављања. Мушкарци из родно неутралног и контра-стереотипног сценарија су оцијењени негативније него жене, али су зато у стереотипном сценарију